

DE ZUIDZOOM IN DE MIDDELEEUWEN IV

RENKUM - HARTEN - HEELSUM - DOORWERTH - WOLFHEZE - OOSTERBEEK

HENK JANSEN

DE ZUIDZOOM IN DE MIDDELEEUWEN IV

RENKUM - HARTEN - HEELSUM - DOORWERTH - WOLFHEZE - OOSTERBEEK

DUNO - WOLFHEZE - DORENWEERD
≈ 1000 – 1411

HENK JANSEN

Voorzijde omslag:
Artistieke indruk door Fred van Wordragen, Oss.
De details zijn aangedragen door de auteur.

De kerk van Wolfheze wordt weergegeven conform de bekende Proceskaart uit 1553, zij het onder een iets andere hoek.
Waarschijnlijk echter had deze kerk rond 1025 een rieten dak.

De walburcht op de Duno wordt weergegeven in een vrije, artistieke impressie door van Wordragen.

De vermoedelijk houten woontoren zal omgracht zijn geweest en toegankelijk via een brug naar een deur die met een balk afsluitbaar was, zoals de deur van de toenmalige Oosterbeekse kerk. Het dak van de toren zal met riet zijn gedekt.

Grafische vormgeving en drukwerk: Wihabo, Geffen

Uit dit werk mag – met bronvermelding – vrijelijk worden geciteerd

INHOUDSOPGAVE

Inhoud	Pagina
Vooraf	6
Notities	8
1. De walburcht op de Duno en Meinwerk van Hamaland \approx 1000	11
2. De Wolfhezer kerk en de woontoren van Dorenweerd \approx 1000 – 1411	35
Bijlagen	71
Belangrijkste bronnen en literatuur	79
De auteur	82

VOORAF

Deze editie van de Zuidzoom gaat over de ingrijpende veranderingen die plaats hebben in dat gedeelte van de huidige gemeente Renkum dat in het laatste kwartiel van de 10e en het eerste van de 11e eeuw aan Adela en Meinwerk van Hamaland heeft behoord. Concreet gaat het daarbij om het gebied vanaf Seelbeek tot juist voorbij Renkum, ruwweg omvattend het gebied van het latere landgoed de Duno, het gebied van de Boersberg en Heelsum en aan de noordzijde het gebied van Wolfheze.

In 970 schenkt Wichman van Hamaland Renkum en omgeving aan het door hem gestichte stift voor adellijke dames in Elten. Daarna – in 996 – worden Renkum en omgeving bij keizerlijk besluit half-om-half verdeeld tussen het echtpaar Balderik van Drenthe en Adela van Hamaland enerzijds en het stift Elten anderzijds.

Vervolgens, omstreeks 1025, worden er stenen kerken gebouwd in Wolfheze en in Bennekom en een kapel in Renkum, naar alle waarschijnlijkheid door Wichman's kleinzoon Meinwerk van Hamaland. En dan, in 1031, schenkt Meinwerk zijn Renkumse eigendommen – de kapel, gronden, een hof met mensen – aan zijn nieuw gebouwde St. Peter en Pauluskerk, later Abdinghof genoemd, in Paderborn (D.) waar hij bisschop is. In de schenking wordt bepaald dat de Renkumers de toen gebruikelijke tienden aan de Abdinghof moeten betalen.

Dat is wat bekend is over Renkum.

Maar hoe zit dat nu met zijn kerken en mensen in Wolfheze en Bennekom? Hij vreemdt ze kennelijk niet, niet in 1031 maar ook daarna niet. En er zijn evenmin meldingen dat zijn opvolgers als bisschop van Paderborn – onder wie zijn neef en oomzegger Imad – of anderen dat zouden hebben gedaan.

Heeft Meinwerk voor deze kerken en die mensen – zijn eigendommen daar – dan niets gedaan? Worden zij aan hun lot overgelaten? Dat is om meerdere redenen niet voorstelbaar en is om andere redenen hoogstwaarschijnlijk ook niet gebeurd.

In deze bijdrage wil ik laten zien dat Meinwerk voor de gehele Zuidzoom plus Bennekom een regeling heeft ontworpen die er naar alle waarschijnlijkheid op was gericht om een vorm van langdurige continuïteit te creëren voor zijn mensen in Wolfheze, Renkum en Bennekom én voor hun zieleheil. Langdurig, want hij was al op gevorderde leeftijd en zijn mensen en goederen konden niet onbeschermd blijven na zijn dood.

In het eerste hoofdstuk wordt aangetoond dat er verbanden bestaan tussen de walburcht op de Duno, Meinwerk van Hamaland en de kerk van Wolfheze omstreeks het jaar 1025. Vervolgens wordt de verschening van de kapel van Renkum en zijn bevolking aan de Abdinghof gezien en wordt gewezen op de geheel andere wijze

waarop hij “omgaat” met de kerk van Wolfheze en de bevolking van dit dorp en van de Duno.

In het tweede hoofdstuk wordt aangetoond dat – ongeveer tegelijk met de Wolfhezer kerk en de Renkumse kapel – een “woontoren” wordt gebouwd op de plek van het huidige kasteel Doorwerth. De gelijktijdige stichting van deze drie gebouwen op relatief korte afstand van elkaar en op gronden die aan de van Hamalands hebben behoord is natuurlijk geen toevalligheid.

Dit hoofdstuk bestaat uit twee paragrafen.

De eerste is getiteld “*Is er een hoogmiddeleeuwse familie van Dorenweerd?*”.

Hierin wordt betoogd dat de eerste bewoners van de woontoren niet uit de regio (zullen) zijn gekomen, maar waarschijnlijk uit het hoogmiddeleeuwse plaatsje Toornwerd in de gouw Hunsingo in Groningen, waarin de van Hamalands waren gegoed.

Maar, in de “primaire bronnen” in de archieven is er niets over te vinden. We moeten het dus doen met aanwijzingen, afleidingen en duidingen uit wél bekende gegevens uit de “secundaire” historiografie, de archeologie en, in mindere mate, de etymologie.

En daarvan zijn er toch nog verrassend veel voorhanden. Die aanwijzingen en afleidingen worden geanalyseerd, waar mogelijk met elkaar geconfronteerd en vervolgens van conclusies voorzien.

De tweede paragraaf – “*De laatmiddeleeuwse familie van Dorenweerd 1260 – 1411*” – is een vervolg op het artikel “De familie van Dorenweerd 1250 – 1425” in De Zuidzoom II van 2015. In deze bijdrage wordt aangetoond hoe zeer de familie betrokken was bij de kerk van Wolfheze. Er zijn ook indicatoren gevonden voor een terugkoppeling naar hun vermoedelijke hoogmiddeleeuwse voorvaders.

Dit boekje bevat een zo goed mogelijk onderbouwde, maar eerste visie op de Zuidzoomse samenleving in de eerste helft van de 11e eeuw. Ik besef maar al te goed dat de inhoud nog moet blijken bestand te zijn tegen nader onderzoek, verricht maar niet gerapporteerd of door mij niet opgemerkt.

Enige zelfcitatie – gevolg van de keuze om mijn onderzoeken in deelpublicaties naar buiten te brengen en de wens om elk daarvan een afgeronde zelfstandige status te geven – is steeds onvermijdelijk, voor deze “Zuidzoom” heb ik meer dan gebruikelijk terug gegrepen op eerdere publicaties.

Oss, januari 2018

Henk Jansen

h.jansen-rbe@kpnplanet.nl

NOTITIES

Heerwech

Deze weg tussen Arnhem en Utrecht dateert vrij zeker uit de vroege middeleeuwen, mogelijk zelfs uit prehistorische tijden. Het beloop is ongeveer als volgt: Vanaf Arnhem (St. Jan's Poort) langs de noordzijde van de gronden van het klooster Mariëndaal. Vanaf Mariëndaal richting Airborne begraafplaats en vandaar via de noordkant van Dreyen en de zuidzijde van Papendal, langs de noordzijde van het wildforstergoed te Wolfheze, de zuidkant van de Wolfhezer kerk en, iets verder zuidwestwaarts, langs de noordzijde van het Stratus Rondeel en door de twee landweren. Vandaar loopt de weg via de noordzijde van de Heelsumse kapel, de zuidzijde van het klooster en de kerk in Renkum naar Wageningen. Huisman veronderstelt dat het beloop van de weg tussen Heelsum en Wageningen ongeveer als volgt is geweest: Vanaf Heelsum de Utrechtseweg volgend tot aan de Groeneweg en dan via de Molenweg, Keijenbergseweg en Hartensweg naar de Geertjesweg bij Wageningen. Hij vermoedt dat laatstgenoemde weg zeer oud is. Wageningen wordt aan de noordzijde gepasseerd, richting de stad Utrecht, via Rhenen, Doorn en Zeist.

Het valt op dat de heerwech letterlijk een verbindende rol heeft tussen de Hamalandse prædia in Arnhem en Renkum en voert langs de Hamalandse ijzerwinplaats bij het Airborne kerkhof en de eveneens Hamalandse dorpen Wolfheze en Heelsum. De weg voert over de hoge gronden van de Arnhemse stuwwal, en de zuidelijke helling van de sandr. Met weinig overdrijving zou deze weg ook de “van Hamalandweg” kunnen heten.

Kapel (capella)

Een plaats om te bidden, maar zonder de bevoegdheden van een parochiekerk.

Kerk (ecclesia)

Een volwaardige (parochie)kerk, een gewijd gebouw waarin de sacramenten mogen worden bediend.

Ministeriaal

In de middeleeuwen is een ministeriaal of dienstman iemand van onvrije komaf, die een post heeft in het bestuur of in het beheer en bewaken van domeinen, burchten en kastelen. Vanaf de 11e eeuw ontwikkelt de ministerialiteit zich tot een aparte beroepsstand.

Noordzuidweg

De route dateert uit de vroege middeleeuwen of eerder. Vanaf de Rijnovergang Driel/Oosterbeek via de Seelbeekweg in noordwestelijke richting naar Wolfheze (Stratus Rondeel) en Harten (Hirten, Herten, Hyrten, Hijrten, Heerten) en vandaar naar Bennekom. Ter hoogte van Wolfheze zijn vermoedelijk meerdere beekovergangen geweest.

Oosten

Op het oosten richten (oriënteren). De eerste stenen Romaanse kerken hebben een rechthoekige vorm, waarvan de lengteas oost-west loopt. In de oostzijde van het gebouw – van de zaal, deze kerken worden wel “zaalkerken” genoemd – bevindt zich het koor, het meest heilige deel van de kerk.

Oosterbeek

Ostarbac is het oorspronkelijke Oosterbeek, het gebied dat Wicbert en Waltbert in 834 aan de Utrechtse Maartenkerk schenken. Vermoedelijk komt dit Ostarbac overeen met het gebied van de Oude Kerk en omgeving dat a.h.w. wordt ingesloten door de Boochhegge, de Koedell, het Zweiersdal en Boxoord, zoals Witteroos dat in 1570 weergeeft in “Alle die Majt. Heggen”.

Renkum

Naar alle waarschijnlijkheid is de naam Rudinhem (866) en het latere Redinchem (en andere schrijfwijzen) niet alleen voor de nederzetting gebruikt. In het vrijwel lege land van de Zuidzoom zal de naam ook zijn gebruikt voor een omliggend groter gebied (Jansen, 2016). Met het toponiem Renkum wordt steeds de nederzetting bedoeld; wordt het grotere Renkum bedoeld dan schrijf ik over de *ruimte* van Renkum.

Sandr

Sandr = zand. Aan het einde van het Salien, 1300 - 2400 eeuwen geleden, smelt de ijsskap. Het smeltwater spoelt weg naar de lagere delen van de stuwwallen en neemt grote hoeveelheden zand en stenen mee die vlaktes vormen, sandr of spoelzandwaaier genoemd. Deelen, Schaarsbergen, Wolfheze, Heelsum en Renkum liggen op dezelfde spoelzandvlakte, waarvan het zand afkomstig is van het gebied van Deelen.

Teisterbant

Tiel en omgeving, de Tieler- en Bommelerwaard.

Veluwezoom

Het gebied vanaf en inclusief Arnhem tot en met Wageningen. Soms ook aangegeven als de Zoom.

Wolfheze

Het oorspronkelijke dorp wordt door sommige historiografen wel Hof Wolfheze genoemd. Hierbij wordt aangetekend dat er in het middeleeuwse Wolfheze geen hof in de zin van *curtis* is geweest. Althans, de archieven zwijgen er over en het is ook niet te verwachten dat de van Hamalands er een “curtis” zouden hebben gehad. De Hof omvat in de late middeleeuwen het gebied vanaf de woning van Stratius (westzijde Wolfhezerweg, tegenover hotel Wolfheze) tot en met de meest westelijke van de beide landweren ter hoogte van het Stratius Rondeel. Vermoedelijk doorkruist de beek de Hof, maar het beloop van de zuidgrens – en ook van de noordgrens – is onbekend. Hierbij moet worden opgemerkt dat deze historiografen voor ogen hadden het Wolfheze van de late middeleeuwen (1250-1500). Wolfheze was deel van het Hamalandse goederencomplex op de Veluwezoom, Hof Wolfheze is in feite niet meer dan een “hap” uit dit complex. In deze bijdrage geeft het toponiem “Wolfheze” steeds het oorspronkelijke dorp aan; het grotere Wolfheze – inclusief het gebied van het wildforstergoed – wordt omschreven als de *ruimte* van Wolfheze.

Zuidzoom

Het gebied van de huidige gemeente Renkum. De buitengrenzen van de kerspels van Oosterbeek, Wolfheze en Renkum in de 16e eeuw vormen anno 2017 grotendeels de grenzen van deze gemeente.

1. De walburcht op de Duno en Meinwerk van Hamaland ≈ 1000

In dit hoofdstuk komt de laatste familie in de van Hamaland dynastie ter sprake en wordt aangegeven in welk verband zij kan worden gezien met de Duno.

De van Hamalands hebben vanaf ongeveer het midden van de 8e eeuw of eerder tot medio 11e eeuw in het gebied van het huidige Nederland – in en vanaf het Gelderse rivierengebied noordwaarts tot en met de provincie Groningen – een veelomvattende en bepalende aanwezigheid gehad.

Allereerst is daar hun hoge positie in het rijk: de van Hamalands hebben behoord tot de rijks-aristocratie, eerst van het Frankische en later van het Duitse Rijk. Hierdoor hebben zij toegang tot de top van het wereldlijk en van het kerkelijk bestuur. Vanaf de 8e tot in de 11e eeuw zijn zij zeer behulpzaam bij de introductie van het christendom eerst en de bouw van kerken later (Jansen, 2016).

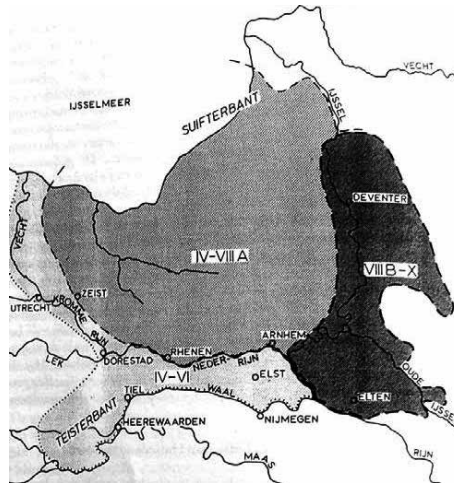
Ook niet onbelangrijk: ze zijn niet gewoon maar onmetelijk rijk. Hun rijkdom wordt gevormd door de vele en vaak uitgestrekte goederen die zij in eigendom en in leen hebben. En, en dit aspect behoeft enig accent, die goederen liggen veelal op of grenzen aan bijzondere plekken in het veld: aan of nabij kruisingen van belangrijke verkeersaders (weg/weg, water/water of weg/water), natuurlijke terreinafbakeningen: hoogtes, hellingen en waterlopen in het veld en met, strategisch gezien, uitgekende posities langs rivieren (Rijn en IJssel vooral), de snelwegen van de middeleeuwen.

De laatste mannelijke graaf van Hamaland, Wichman (* ca. 920, † 974 of later) is een telg uit het aanzienlijke geslacht der Meginhardi. Anno 965 heeft hij gronden en goederen in gebieden vanaf de Rijndelta tot en met de provincie Groningen, inclusief o.a. in Teisterbant, op de Veluwe inclusief de Zoom, in het Gooi, Urk, ?Schokland? en in de Groningse graafschappen Hunsingo, Fivelgo, Midage en de Marne. Door zijn huwelijk met Liutgard van Vlaanderen is hij burggraaf van Gent (B).

Ook zijn de van Hamalands eigenaren van ijzerwinplaatsen in het graafschap Hamaland, op de Veluwe alsook, naar alle waarschijnlijkheid, van de ijzerwinplaats bij het Airborne kerkhof.

Het graafschap Hamaland strekt zich uit op beide oevers van de IJssel van iets beoorden Deventer naar het zuiden, met twee uitstulpingen naar het oosten, de ene tot voorbij Lochem en de andere tot en met Doetinchem. De grens ervan kruist de Rijn ongeveer bij Velp, pakt het uiterste oosten van de Betuwe mee om daarna de Rijn te volgens tot iets bezuiden Emmerik. Deventer en Elten zijn zwaartepunten (1).

Ook Zutphen met een grafelijk hof en bijbehorende kerk kan als een zwaartepunt worden beschouwd (Groothedde, p. 152).

Het graafschap Hamaland, 10e en 11e eeuw
Bron: Westerheem XXXV-3-1986

Het echtpaar Wichman/Liutgard heeft een zoon en twee dochters: Wichman, die op jonge leeftijd overlijdt (omstreeks 965), Lutgard, de eerste abdis van het door haar vader gestichte stift Elten († ≈ 990) en Adela (* ca. 950, † na 1021).

Adela trouwt (≈ 970) met Immed van Immedingen († ≈ 983). Uit dit huwelijk heeft zij vijf kinderen:

Diederik († 1017/8-04-07) is gehuwd met een dochter van graaf Unruoch van Teisterbant waardoor hij graaf van Teisterbant wordt. Maar anno 965 is Wichman in dit Teisterbant zelf ook gegoed in o.a. de plaatsen Hellow, Wamel, Dreumel, Lienden, Malsen en Tuil, welke in 996 in tweeën worden gesplitst. Eén van zijn dochters, Bava, trouwt met Gerard Flamens; het echtpaar staat aan de wieg van het Gelderse gravenhuis (2).

Adela zou Diederik in 1014 op aandringen van Balderik hebben laten vermoorden, maar vrij algemeen wordt dat nu betwijfeld.

Meinwerk (* ca. 975) wordt in de herfst van 987 kapelaan genoemd en is dat gebleven tot aan zijn bisschopswijding in maart 1009. Pikant detail: hij was kapelaan van keizer Otto III, de keizer die in december 996 de boedelscheiding uitsprak tussen

Adela en Balderik en het stift Elten. Na de dood van keizer Otto volgt de benoeming van Meinwerk door Hendrik II tot hofkapelaan en later tot bisschop van Paderborn. Bisschopswijding op 1009-03-13, stichter van de Abdinghof in Paderborn. Zijn sterfdatum is 1036-06-05.

Emma, gehuwd met Liudger graaf van Billung, is bekend als weldoenster van de kerk te Bremen. Vermoedelijk de moeder van Imad, bisschop van Paderborn (1051-1076) als tweede opvolger van Meinwerk. Overleden 1038-12-03.

Azela is kanunnikes in het stift Elten, waar haar zus Lutgard abdis is. Het jaar van haar overlijden is onbekend.

Glismod is gehuwd met Adalbert van Oostenrijk. Over haar is weinig bekend. Zij is overleden omstreeks 1040 (?).

Adela's tweede huwelijk, met graaf Balderik, wordt gesloten omstreeks 995 en blijft kinderloos.

Omstreeks 965 laat Wichman zijn burcht te Elten ombouwen tot een stift voor adellijke dames en begiftigt het met gronden, voor het eerst in 968 met leengronden en daarna in 970 met grote delen van zijn eigen goederen, inclusief hoven in de thans onbekende plaatsen Hosla, Leyla, Vahnum en Tornas en hoven in Elten, Voorthuizen bij Elten, Emmerik, Liemers, Kleverham, Rienderen bij Brummen, Bingerden, Groessen, Duiven, Lienden, Tuil, Schokland (?) en Renkum plus alles wat hij had in Hunsingo, De Marne, Midage en Fivelgo.

Met deze schenkingen begint in feite de onttakeling van het enorme complex van gronden, goederen en rechten van de familie zoals dat anno 965 bestond. Wanneer in het vervolg van deze bijdrage wordt verwezen naar het goederenbestand van Wichman, wordt steeds bedoeld het gehele eigendoms- en bezitscomplex van Wichman zoals dat in dit jaar nog bestond, tenzij expliciet anders wordt vermeld.

In of kort na 970 stelt Wichman zijn dochter Lutgard aan tot abdis van het stift. Na de dood van Wichman schenkt zij haar gehele erfdeel aan het stift. Adela heeft de overbedeling van haar zuster in 968 en 970 niet geaccepteerd en er ontbrandt een strijd die ruim 25 jaar zal duren en uiteindelijk wordt beslecht door keizer Otto III in december 996 in Nijmegen.

Het komt dan tot een boedelscheiding tussen het stift en het echtpaar Adela/Balderik, waarbij – voor wat betreft de Veluwezoom – de praedia van Arnhem en Renkum half om half worden verdeeld en vier bossen, waaronder het Mofsbos en Suboirt op de Zuidzoom, aan Elten blijven (3).

Adela heeft hiermee haar gelijk tenslotte verkregen. Alhoewel..... Welke van de twee partijen het meeste gelijk heeft gekregen – de beste gronden, de beste mensen, de betere plaatsen in het veld – werd uiteindelijk natuurlijk in de praktijk bepaald en het ging hier om niet minder dan een verdeling en herverdeling van mensen, goederen, gronden en waterlopen in meerdere en ver uitéén liggende delen van het land.

Tenslotte is daar nog de kwestie van het “lot” – in de tweede helft van de 10e en in de eerste helft van de 11e eeuw – van het graafschap Hamaland. Professionals hebben daaraan – én aan het ontstaan van het graafschap – veel onderzoek verricht maar tot een éénduidige visie is het nog niet gekomen (4).

Op 1046-08-23 schenkt keizer Hendrik III het noordelijk deel van het graafschap van Hamaland aan Bernoldus (Bernulphus), bisschop van Utrecht en beschermheilige van Oosterbeek. De keizer doet dat op verzoek van zijn vrouw Agnes, maar ook *by bede ende begheerte des eerwaardigen heere Bernulphus Bisschop van sinte Martyns Kercke tot Utrecht*.

Binnen de grenzen van dit door Hendrik geschonken gebied ligt o.a. de stad Zutphen. Wellicht heeft deze stad na Adela's overlijden tot in 1046 gefungeerd als bestuurlijk centrum van de van Hamalands en is het centrum, fysiek en functioneel, in 1046 onder het bisdom van Utrecht gekomen. Maar onder welke omstandigheden dat zou zijn gebeurd is (mij) onbekend.

Drie nabestaanden van Wichman – Adela, Diederik en Meinwerk – hebben kunnen acteren op het wereldlijk toneel in de graafschap, in de Rijnregio, op de Veluwe en in Teisterbant. Maar of Diederik de facto een rol in de Rijn- en IJsselregio en op de Veluwe een rol hééft gespeeld is onbekend.

Het is niet te verwachten dat Glismod en Emma of hun kinderen zich actief zouden hebben bemoeid met het graafschap en de Zoom; bovendien, ik heb er zelfs ook niet de geringste indicatie voor gevonden. Kennelijk zijn zij ook niet betrokken geweest in en bij de boedelscheiding van 996 noch bij de verdelingen van later. Er is ook geen aanwijzing dat zij nog op enigerlei wijze betrokken zouden zijn (gebleven) bij het graafschap en/of de overige familiebezittingen in Nederland.

Nu meldt Sloet (dl I, nr 168) dat Keizer Hendrik III in maart 1053 beslist over de aanspraken van Adelbert en Liutbold op de giften van Meinwerk aan de Abdinghof: de keizer erkent die aanspraken. De beide heren beschouwen zich als erfgenamen van Meinwerk, want zijn de echtgenoot en de zoon van Glismod, zus van Meinwerk. Zij voelden zich blijkbaar achtergesteld in de verdeling van Meinwerk's nalatenschap. Zij overlijden resp. in 1055 en in 1043.

Ook Emma lijkt achteraf enige compensatie te krijgen, postuum zoals dat ook bij Glismod het geval was, maar niet ten behoeve van haar nabestaanden. Op 1057-04-25 beleent Heinrich IV de aartsbisschoppelijke kerk van Hamburg–Bremen met het graafschap in de gouwen Hunesgo (Hunsingo) en Fivelgo benevens alle “gerechtsamen”(?) en inkomsten met het recht van de vrije beschikking tot het nut van de kerk en verleent de aartsbisschop zelf de oprichting van twee markten te Winsum en Garreweer, waarvoor hij tol te water en te land, muntrecht en jurisdictie verleent (5).

Echter, het tribuut dat Elten uit de graafschappen ontvangt blijft gehandhaafd, zoals blijkt uit een beslissing van Lothar III op 1129-04-10. De belening vindt plaats tijdens het episcopaat van Emma's zoon Imad in Paderborn, de tweede opvolger van Meinwerk.

Adela

Na het overlijden van Wichman medio 970-er jaren wordt Adela gravin; dat blijkt uit een aantal munten, waarop haar naam voorkomt met de titel gravin. Zo is er in Echteld bij Tiel een hele zilveren munt gevonden (diameter 19 mm; gewicht 1,31 gram zilver) met als omschriften: voorzijde *Otto Rex* en keerzijde *Ata cometissa*. Op de voorzijde een naar beneden wijzende hand tussen alpha en omega, op de keerzijde een Karolingisch kruis en in de vier hoeken daarvan een bolletje. De munt is vermoedelijk in Deventer geslagen.

Adelamunten

Bron: Nederlandsemunten.nl

Over Adela zelf is heel weinig bekend. Onbekend is waar zij heeft gewoond tijdens haar eerste huwelijk, onbekend is waar zij daarna heeft gewoond. Ook over haar bestuurlijk handelen is vrijwel niets bekend. Voor een deel laat zich dit wellicht verklaren doordat het territorium van haar vader na de boedelverdeling van 996 flink kleiner was geworden; een ander punt is dat men zich kan afvragen of zij in de laatste 20 á 25 jaar van haar leven überhaupt veel aan bestuur is toegekomen. Overigens, ook over het bestuur van haar vader is vrijwel niets bekend.

Onduidelijk is of zij inderdaad als erfopvolger van Wichman – in haar eigen recht – optreedt of als regentes voor haar zoon Diederik. In ander en in dit onderzoek zijn geen aanwijzingen gevonden dat Diederik ooit graaf van Hamaland is geweest. Zoals nog zal blijken schenkt Meinwerk in 1031 een kerk en kapellen – gelegen in Teisterbant – aan zijn pas gebouwde Abdinghof in Paderborn. Blijkbaar heeft Meinwerk deze goederen niet hoeven delen met Diederik die immers al was overleden toen Adela stierf; misschien heeft hij ze zelf gebouwd?

Adela is, voor zover mij bekend, maar één maal in verband te brengen met de Zuidzoom en dan nog slechts indirect. Naar een melding door Tenckhoff (caput CXL, p. 71/2) heeft echtgenoot Balderik zich – “in Radinheim de solario eminentiori” en uitkijkend over de Rijn en de omgeving – nogal pocherig uitgelaten. Dit lijkt weliswaar een typisch geval van “horen-zeggen”, de beschrijving van de omgeving is concreet en daarom interessant.

Over de locatie van dit “er boven uit stekende solarium” kan niet veel misverstand bestaan: Renkum. Vermoedelijk heeft de schrijver van de Vita, Alpertus van Metz, geen vergissing gemaakt toen hij “Radinheim” schreef, want hij heeft ’t in hetzelfde tekstblok ook enkele malen over de Rijn.

Waarschijnlijk komt van Metz uit Tiel en de omgeving van Renkum zal hem bekend zijn. Maar ook: hij kan niet de burcht van Elten – nabij de Rijn gelegen – hebben bedoeld, die was immers niet meer toegankelijk voor Balderik. Ook de Montferlandse motte zal niet zijn bedoeld, die ligt op ca. 7 km afstand van de Rijn.

De vraag is verder wat hier onder Renkum moet worden verstaan en er lijkt maar één antwoord: hier wordt niet de gelijknamige nederzetting bedoeld – het dorp en de ligging ervan aan de Rijn leiden niet gemakkelijk tot de mate van zelfoverschatting die Balderik hier etaleert – maar de *ruimte* van Renkum, zoals ook Wolfheze en Heelsum in de *ruimte* van Renkum hebben gelegen (Jansen, 2016).

Balderik kan zijn woorden – indien hij die al zou hebben geuit – op de Duno hebben geventileerd, het gebied was van Adela en van hem. Bovendien is het uitzicht overrompelend en de plek zelf heeft wellicht ook dan al een zekere historische status, althans binnen de familie. Toch zullen hij en Adela er niet hebben gewoond, omdat de aangetroffen bewoningssporen (Renaud) daarvoor gewoon geen aanleiding geven.

Na Adela’s overlijden valt haar erfgoed toe aan Meinwerk; hij verdeelt het vervolgens weer half-om-half met zijn zuster Azela, die vervolgens haar deel schenkt aan het stift Elten waar zij kanunnikes is.

Meinwerk

Volgens enkele vermeldingen – o.a. Wikipedia, een aantal genealogie sites – zou Meinwerk in Renkum zijn geboren. Dat kan natuurlijk, maar niet als een welbewuste keuze van zijn ouders, lijkt mij. Andere plaatsen – Elten en Zutphen, Deventer misschien – liggen meer in de rede dan Renkum dat **a/** in de 10e eeuw veel onbeduidender was dan elk van deze drie plaatsen en **b/** zeer waarschijnlijk ook werkelijk onbeduidend was, evenals trouwens tal van andere dorpen; ik kom er later op terug.

Meinwerk studeert aan de domscholen van Halberstadt en Hildesheim (D.) en wordt kanunnik aan de Dom van Halberstadt. Hij wordt al op jonge leeftijd kapelaan genoemd (987), hij is kapelaan van keizer Otto III in 996 en in 1001 is hij hofkapelaan bij keizer Hendrik II. Bisschopswijding in 1009 en bisschop in Paderborn tot aan zijn dood in 1036. In augustus en september 1010 vindt de veldtocht van de keizer plaats in Polen. Wanneer deze zich wegens ziekte terugtrekt gaat een deel van zijn troepen, nu mede onder leiding van Meinwerk, door de gouwen Cilensi en Diedisisi en de stad Glogau, alles verwoestend wat op hun weg komt.

Hij heeft dus vanaf zijn vroege jeugd tot aan zijn dood gewoond en gewerkt in Duitsland. Het lijkt zelfs wel alsof hij daartoe al op jonge leeftijd was voorbestemd, “afgestaan” zelfs. Niet echt verwonderlijk: het was in de hoge adel van het Duitse rijk niet ongebruikelijk om voor zijn kinderen al vroeg hun latere rol in het leven te bepalen.

Tenckhoff (1921) geeft een profielschets van Meinwerk: “Zo komt Meinwerk uit het beeld van de Vita naar voren als een betrouwbare (of: degelijke, ijverige), zij het ruwe, maar toch in de grond welwillende en goedmoedige persoonlijkheid, als een trouwe dienaar van de kerk en van de koning, als een echte vader van het hem toevertrouwde bisdom” (6).

De goedmoedige kant van zijn karakter toont hij al vroeg. In 1005 – Meinwerk is nog kapelaan en zijn moeder leeft nog – schiet hij Teisterbant en de Veluwe te hulp met levensmiddelen: *Dewijl hy te Paderborn was, bedacht hij evenwel zijn vaderland, ende liet, by groote schaertheyd (schaarste) van levens middelen, twee scheepen met koorn van Colen (Keulen) op zijne kosten den Rhijn af-varen, ende door zyne bouwluyden van Teysterband en Velouwen zoo verdeylen, dat een deel daer van aen de eygen-hoorige, het anderde aen heele huys - gesinden, nae dat die sterk waeren, het derde tot de zaeyinge, ende 't overentsige aen den armen in 't gemeen wierde wtgereykt* (Sloet, dl I). Men moet toch aannemen dat de bewoners van de Zuidzoom hiervan letterlijk “een graantje” hebben meegepikt (7).

Over de ruwe kant van zijn karakter heb ik niets te melden; misschien heeft die zich geopenbaard tijdens de veldtocht van 1010 in Polen?

Dat Meinwerk een trouwe dienaar van de kerk is geweest blijkt uit een document van 1015-09-15. Daarin treft hij bepaalde maatregelen aangaande minimaal 45 *Kirchenbauten* (kerken in aanbouw) voor het geval hij vroegtijdig zou overlijden; onbekend is om welke godshuizen het hier gaat.

Door het overlijden van Adela in 1021 of later heeft hij niet alleen gronden en goederen van haar geërfd, maar ook de “zorg-plicht” t.o.v. van de bevolking in de betreffende gebieden, zijn mensen. Meinwerk is zich hiervan bewust geweest, zoals we zojuist al zagen en ik geef daarvoor nog een tweetal voorbeelden uit Teisterbant en de Zuidzoom; het gaat dan om materiële hulp – om goederen, kerken en kapellen – zeg maar voorwaarden voor kerkelijk leven en geestelijke verzorging (8).

Bekend is dat Meinwerk een kerk (Tuil) in eigendom heeft die de moederkerk is van kapellen in Hellow, Nieuwaal, Gameren en Haaften; deze godshuizen plus een hof inclusief de bemensing daarvan (“*curtem cum tota familia*”) schenkt hij begin november 1031 aan zijn nieuwgebouwde Abdinghof in Paderborn, samen met de tienden (Tenckhoff p. 123).

Met deze schenking realiseert hij twee doelen: de Teisterbanters behouden of krijgen een kerk en kapellen – zoals al gezegd is (mij) onbekend wie die goederen heeft gebouwd – en betalen de gebruikelijke tienden, die hier worden aangewend ter financiering van de Abdinghof.

In Renkum doet Meinwerk ongeveer hetzelfde als in Teisterbant, en dat ook begin november 1031. Hij schenkt een hof met bemensing plus een kapel in Renkum aan de Abdinghof, samen met de tienden van het halve dorp: “*in Radinheim curtem cum familia et capella et decima super dimidiam villam*” (Tenckhoff, caput CCX, p. 123).

Abdinghofkerk Paderborn
Bron: Dreamstime

Nu kom ik toe aan de godshuizen van Bennekom, Renkum en Wolfheze, die naar alle waarschijnlijkheid ongeveer tegelijkertijd zijn gebouwd.

Formeel kan Meinwerk pas over de gronden in deze drie plaatsen beschikken na het overlijden van zijn moeder. De voor deze drie bedehuizen gegeven dateringen op \approx 1025 heb ik rekenkundig vastgesteld als gemiddelde tussen het geschatte – aangenomen – overlijdensjaar van zijn moeder Adela en het jaar 1031, het schenkingsjaar van de Renkumse kapel aan de Abdinghof, en is daarmee niet erg precies gegeven de wel precieze schenkingsdatum: 1031-11-02. Maar zelfs al zou het gebouw op deze datum nog niet zijn opgeleverd kan Meinwerk het toch al wel hebben gegeven aan zijn pas opgeleverde Abdinghof.

Het gaat hier om de eerste vermelding van dit gebouw. In 1357 vermeldt de goederenlijst van de Abdinghof o.a. ”Item de hoef to Redinchem heft hoeghes landes mit den bruyel dar die Cappelle in stet” (9).

In november 1405 staat de kapel in een gebied dat behoort aan de heer van Gelre. Hij kondigt dan de stichting aan van een klooster – het Onze Lieve Vrouweklooster – en zegt o.a. “.... wi aengedacht hebben die groete innicheit ende begeerten onser voervaderen die sij gehadt hebn tot onser liever vrouwen Cappellen van Redinchem, geleghen in onsen lande van Veluwe.....”.

De grootte van het kapelgebouw is onbekend – het is omstreeks 1405 opgenomen in de nieuwbouw van het klooster – en ook of het van hout of van steen was. Zou Meinwerk het inderdaad zelf hebben laten bouwen dan zal het van tufsteen zijn geweest. Het lijkt bovendien onpraktisch een houten gebouw langdurig te integreren in een nieuw, stenen gebouw.

Ik denk dat Meinwerk de bouwheer was, omdat **a/** het gebouw voor het eerst in 1031 wordt genoemd en niet b.v. bij de boedelverdeling van 996; **b/** de kapel logisch past in een “patroon”: tussen de kerken van Bennekom en Wolfheze, op loopafstand dus; **c/** hij met de bouw de Renkumse bevolking kon helpen in hun religieuze behoeften **d/** hij de Renkumse tiendopbrengsten kon gebruiken voor de in 1031 opgeleverde Abdinghof in Paderborn (10).

Nu iets meer over de kerken van Bennekom en Wolfheze, te beginnen met de eerste.

Bij restauratiewerkzaamheden aan de Oude of St. Alexander kerk van Bennekom in 2006/7 zijn resten aangetroffen van een tufstenen, Romaanse zaalkerk van 20 x 9 m, die zijn gedateerd op de 11e – begin 12e eeuw. Onder de kerk zijn ijzerslakken gevonden (11) en daarmee lijkt een datering in het begin van de 12e eeuw wel wat laat, althans indien we er van uitgaan dat de Veluwse ijzerproductie plaats had tussen de 7e en de 9e eeuw (Van Duijvenvoorde, 2006/3).

Aangezien ook een stuk tufstenen fundering is aangetroffen met een cementtype dat tot aan de 11e eeuw is gebruikt wordt het meer dan waarschijnlijk geacht dat er een nog kleinere kapel of kerk is geweest vanaf begin 11e eeuw.

De kerk is “ge-oost” en staat ongeveer op de scheiding van de hoge gronden aan de oostzijde en de lage gronden van de Vallei, aan een noord-zuid lopende weg vanaf het Lexkesveer en op enkele kilometers afstand van de kruising van deze weg met de heerwech, iets benoorden Wageningen. In de nabijheid zal zoals gebruikelijk bij hoogmiddeleeuwse kerken een waterloop zijn geweest, hier vermoedelijk in de Vallei.

Nu de kerk van Wolfheze.

In 1893 zijn de fundamenteën bloot gelegd van een tufstenen, Romaanse, ge-ooste zaalkerk van ca. 18 x 8 m met een toren van ca. 5 x 4 m. De onderzoeker is de Oosterbeekse civieltechnisch ingenieur Groneman. Hij heeft advies gehad van een zevental met name genoemde experts, onder wie Pleyte en Dompierre de Chaupepié van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

De datering van de ruïne wordt gesteld op het jaar 1000 (Pleyte), terwijl Groneman schrijft dat de kerk heeft behoord tot: “*één der eerste steenen Christelijke kerken in deeze streken...*”; beide heren geven deze datering voor het gehele gebouw: zaal én toren (12).

Omdat stenen kerken vanaf omstreeks het jaar 1000 worden gebouwd komt zijn datering uit op ongeveer dit jaar. Groneman meent ook dat de fundering o.a. overeenkomt met die van de kapel bij Wageningen, het landgoed Bel Monte en deze kapel wordt door anderen inderdaad gedateerd op ongeveer het jaar 1000.

Hij heeft enige tijd moeite gehad met de toren en heeft gearzeld om op te schrijven wat hij zag: een kerk met een tegelijkertijd gebouwde toren. Dat is niet zo verwonderlijk, want het is rond het jaar 1000 en later zeer ongebruikelijk om een nieuwe zaalkerk tegelijkertijd van een toren te voorzien. Dat blijkt wel uit onderstaand staatje, dat met weinig moeite aanzienlijk zou kunnen worden uitgebreid:

Tabel 1 Dateringen van bouw, eerste verbouwing en torenbouw

	Schip	Bouwheer	Eerste verbouwing	Toren
Wolfheze	1025	Meinwerk ¹	géén ²	1025
Oosterbeek	≈ 975	?	≈ 1200	≈ 1350
Renkum ³	–	?	12e eeuw	≈ eind 13e eeuw
Bennekom	1025	Meinwerk	–	1290

1. Jansen 2008, 2014, 2016. 2. Althans, het archeologisch onderzoek uit 1893 maakt er geen melding van. Wel zijn er te eniger tijd reparaties geweest met “zeer oude baksteen, een kleinere soort dan de zoogenaamde “moppen”. 3. Het gaat hier om de kerk die tot in de tweede helft van de 19e eeuw heeft gestaan op de Gemeentelijke begraafplaats ‘Onder de Bomen’. De eerste verbouwing betreft in feite de uitbouw van een al bestaand vierkant dat vermoedelijk uit de 11e eeuw stamt.

Een korte beschrijving van Groneman’s aanvankelijke aarzelingen m.b.t. de kerktoren van Wolfheze is opgenomen in Bijlagen.

Is de kapel van Renkum duidelijk van Hamalandse origine, voor de kerken van Wolfheze en Bennekom is dat minder algemeen aanvaard; daarom voor deze plaatsen nu eerst enkele aanvullende aanwijzingen.

De kerk van Bennekom staat op Hamalandse grond, is gewijd aan St. Alexander, martelaar in Rome in het jaar 160/1, en er is een cementtype aangetroffen dat in het begin van de 11e eeuw werd gebruikt. In 850/1 neemt Walbert – bekend van de schenking van delen van Oosterbeek en de Praast op 834-12-26 aan de Utrechtse St. Maartenkerk en voorouder van Meinwerk in de tak van de van Immedingens – relikwieën van St. Alexander vanuit Rome mee naar Wildeshausen (D.). Vervolgens zijn enkele kerken in Duitsland deze naam gaan voeren en in Nederland slechts één: die van Bennekom en wel tot in de reformatietijd. Er is dus in de eerste helft van de 11e eeuw al een “link” tussen Meinwerk en de martelaar Alexander.

Voor Wolfheze zijn er meer aanwijzingen.

In het eerste kwart van de 11e eeuw draagt het dorp naar alle waarschijnlijkheid de naam Wolfhastum. Balderik schenkt dan een twaalfstal horigen aan het St. Maartenaltaar in Zyfflich (D.); hij heeft daarvoor het fiat van Adela wat doet vermoeden dat zij de eigenaar van dit twaalfstal is. Eén van de mannen – zij worden allen genoemd naar het dorp waar ze vandaan komen – heet Wolfhastum (13).

De tweede aanwijzing dat Wolfheze in het eerste kwart van de 11e eeuw Hamalands is ontleen ik aan het kerkgebouw en wel aan het feit dat er een zaalkerk mét toren werd gebouwd. Dat is ook gebeurd in Oene (kerspel Epe; Glazema, Blommesteijn e.a.), welke plaats Hamalands was, in het graafschap of als een separaat bezitsdeel van Hamaland.

Ook twee andere indicaties ontleen ik aan het kerkgebouw.

In Wolfheze steunen de vier hoekpunten van het torenfundament op grote veldkeien, vermoedelijk voorchristelijke offerstenen; in de fundamenten van de kerk van Angerlo zijn ook vier grote veldkeien verwerkt en wel in het westelijk deel van de kerk, tegen de noord- en zuidmuur, twee aan twee maar niet precies tegenover elkaar. Angerlo ligt in het graafschap Hamaland.

De Wolfhezer kerk staat op een voor de heidenen provocerende locatie, op een hoogte in het veld en omgeven door minimaal 16 tumuli, even opvallend en uitdagend als de St. Maartenkerk van Epe, in het graafschap Hamaland of in een “los” bezitsdeel van de familie. Deze kerk staat op een rechte lijn van ettelijke tientallen grafheuvels met een lengte van enige kilometers tussen Epe en Niersen bij Vaassen; de St. Maartenkerk is voorafgegaan door een houten kerk (14).

Twee grafheuvels aan de heerwech bij de Wolfhezer kerk

Foto: auteur

Maar er is meer.

Uit tabel 2 is af te leiden dat de daarin genoemde gebedshuizen een zekere spreiding vertonen over de Veluwezoom en Bennekom en wel zodanig dat zij qua afstand goed bereikbaar zijn voor de inwoners. Ook is de kapel van Renkum “logisch” gesitueerd tussen de kerken van Wolfheze en Bennekom. In Oosterbeek staat al een stenen kerk vanaf ca. 975 die niet aan de van Hamalands heeft behoord. De overige plaatsen zijn wel van de familie geweest, zij het dat dat voor Wageningen minder zeker is dan voor Wolfheze, Renkum en Bennekom. In Wageningen heeft een tufstenen kapel of kerk uit ongeveer het jaar 1000 gestaan (Groneman, 1893; Schut, 2017).

De eerste parochie-indeling op de Zuidzoom is vermoedelijk door bisschop Bernulphus (1027-1054) geïnitieerd. Als bisschop is hij een collega van Meinwerk, ze hebben elkaar persoonlijk gekend en hebben vermoedelijk samengewerkt bij de bouw van kerken in Utrecht en in Paderborn en welhaast zeker bij de bouw van kerken in het Utrechtse bisdom. Dit verklaart wellicht de in tabel 2 getoonde spreiding van godshuizen op de Zuidzoom en in Bennekom.

Kortom, de locaties van de drie Hamalandse kerken zijn óók zodanig gekozen dat er een redelijke afstand is tot kerken die niet van Hamaland zijn geweest: Oosterbeek, zoals we al zagen en ook Ede. Aangenomen wordt dat de stenen kerk van Ede — een tufstenen, rechthoekig, Romaans gebouw — relatief laat is gebouwd. Palmboom (1995) komt voorzichtig op ongeveer het jaar 1100 en dat is vrij laat, maar hij vraagt

zich wel af of de kerk misschien niet eens is verplaatst. Blommesteijn dateert de kerk niet voor 1100.

Tabel 2	Datering	Kerk of kapel¹	Afstand²
Oosterbeek ³	≈ 975	Kerk	4
Wolfheze	≈ 1025	Kerk	5,5
Renkum	≈ 1025	Kapel	4,5
Bennekom	≈ 1025	Kerk	4
Wageningen	≈ 1000	Kapel of kerk	3 naar Renkum

1. Een kerkgebouw in de 11e eeuw en later is gewoonlijk een ge-ooste zaalkerk van tufsteen op een hoogte in het veld, nabij een waterloop en doorgaande wegen; de aanwezigheid van een toren is indicatief voor een kerk. Een kapel is meestal niet ge-oost, staat op een “willekeurige” plaats en heeft geen toren. **2.** Geschatte hemelsbrede afstand in km tot de volgende plaats in de opsomming. **3.** Bisdomkerk, bouwheer onbekend maar het Werdener klooster is welhaast zeker bij de bouw betrokken geweest. **4.** Mogelijk is er eerder een houten kerkje geweest. De afstand tot de Duno is ca. 3 km hemelsbreed. **5.** Zie tekst. **6.** Conform de verwachting, zijn er, afgezien van de toren in Wolfheze, geen echt onderscheidende verschillen of in het oog springende overeenkomsten tussen de kerken van Bennekom en Wolfheze gevonden. **7.** Wageningen Berg; het godshuis is mogelijk door houtbouw voorafgegaan.

In samenvatting:

- Anno 1031 heeft Meinwerk in eigendom en schenkt hij aan de Abdinghof een kerk in Tuil en vier kapellen in omliggende plaatsen. Onbekend is of hij ook de bouwheer van deze godshuizen is.

- Blijkens archivalisch materiaal schenkt Meinwerk in 1031 een in Renkum staande kapel aan de Abdinghof; dit is de eerste vermelding van het gebouw. In 1357 administreert de Abdinghof het bezit van “den bruyel dar die Cappelle in stet ..” en in 1405 wordt gesproken van de “Cappellen van Redinchem” die staat in de Kloosterwei en wordt opgenomen – ingekapseld – in het nieuwe kloostergebouw. De kapel is nimmer archeologisch onderzocht.

- Op grond van archeologisch onderzoek aan de restanten van de Wolfhezer kerk is de bouwperiode vastgesteld op omstreeks het jaar 1000. De kerk staat op grond die van de familie van Hamaland is geweest en de placering van het gebouw tussen grafheuvels komt ook voor in Epe, in het graafschap of in een bezitsdeel van de familie. De Wolfhezer zaalkerk wordt omstreeks het jaar 1000 meteen van een toren voorzien, zoals dat ook in Oene, behorend aan de familie van Hamaland, was gebeurd.

- Voor Bennekom geldt dat het archeologische onderzoek aangeeft dat er rond het jaar 1000 een kerk zal zijn geweest op de plaats waar nu de dorpskerk staat. De grond is eigendom van de van Hamalands en de kerk is gewijd aan de martelaar St. Alexander, van wie Meinwerk's voorvader Waltbert in 850/1 relikwieën uit Rome heeft meegenomen. In Duitsland dragen slechts enkele kerken de naam van deze martelaar; in Nederland slechts één, die van Bennekom.

- Voor de Zuidzoom en Bennekom geldt dat de kerken en de kapel onderling goed gespreid liggen en ook t.o.v. die van Oosterbeek, Wageningen en Ede.

De situatie rond 1025 is dan als volgt:

Tabel 3	Bennekom	Renkum	Wolfheze
Status	Kerk	Kapel	Kerk
Architectuur	Zaalkerk	?	Zaalkerk + toren
Oppervlak (ca.)	180 m ²	?	128 m ² + 20 m ^{**}
Materiaal	Tufsteen	?	Tufsteen
Locatie	Hoog, zand	Laag, weide	Hoog, zand
Oriëntatie	Oost-west	?	Oost-west
Grafheuvels	?	?Nee?	Ja
Waterloop	In Vallei	Beek	Beek
Bereikbaarheid	Diedenweg	Heerwech	Heerwech
Eigenaar	Meinwerk	Abdinghof (1031)	Meinwerk

** De afmetingen zijn gebaseerd op Groneman; echter onbekend is of hij binnen- of buitenwerks heeft gerekend. Schut (2017) geeft, ongetwijfeld hem ingegeven door Heidinga en Numan, de volgende afmetingen van de kerk: *15? x 7,5 incl. toren 19(?) meter*. De beide laatstgenoemden hebben geen onderzoeksverslag gepubliceerd, onbekend is dus hoe zij tot andere waarden zijn gekomen dan Groneman. Wellicht zijn tussen 2017 en 1893 delen van de fundamenten verloren gegaan.

De kerken van Bennekom en Wolfheze zijn flink groter dan die van Oosterbeek die ca. 120 m² meet – Bennekom is al vroeg een min of meer belangrijke plaats – maar de plaats Wolfheze zal kleiner zijn dan Oosterbeek. Over het algemeen hebben plaatsen langs de rivier – door hogere arbeidsdiversiteit – meer inwoners dan plaatsen hoger op de Veluwe, waar de inkomensbron voornamelijk het boerenbedrijf is dat op “arme” gronden moet worden uitgeoefend. Soms moeten de boeren voor de landheer heideplaggen steken, maar of zij daarvoor een redelijke vergoeding kregen valt te betwijfelen (15).

Tenslotte valt het op dat de kerk van Wolfheze op slechts ca. drie hemelsbrede kilometers afstand staat van de Duno en dat er maar één, vrij gemakkelijk te nemen, beekpassage is.

De voorlopige conclusie is dat het redelijk is om verbanden aan te nemen tussen de kerk van Wolfheze en Meinwerk, tussen de Duno en de kerk van Wolfheze en dat, bij gevolg, er een verband kan worden verondersteld tussen Meinwerk en de Duno.

Maar zijn er nu ook directe aanwijzingen voor een verband tussen de man en de Duno?

Er zijn niet veel ingangen om dit te onderzoeken, ik ken er slechts één: de walburchten van de van Hamalands.

Op de Zuidzoom en de Veluwe, langs de IJssel en in het graafschap liggen niet minder dan zes Hamalandse burchten: de Duno, Appel bij Nijkerk, Uddel, Zutphen, Montferland en Elten (**16**).

De burchten van Elten, Appel en Uddel kunnen niet ter beschikking van Meinwerk hebben gestaan: De burcht van **Elten** is in 965 omgebouwd tot een stift voor adellijke dames, de burcht van **Appel** wordt in 996 toebedeeld aan het stift Elten en de **Uddeler** burcht kan op grond van archeologische onderzoeksgegevens niet als een bestuurscentrum van de van Hamalands worden aangemerkt (voor Uddel zie Bijlage).

Nu lijkt het niet erg waarschijnlijk dat Meinwerk van tijd tot tijd zijn domicilie in het oude grafelijke bestuurscentrum van **Zutphen** zou hebben gehad. De macht en invloed van Adela zal al enige tijd tanende zijn geweest, alleen al vanwege haar leeftijd. Maar ook door de machtsstrijd tussen haar en haar echtgenoot enerzijds en Wichman van Vreden anderzijds, die uiteindelijk tot de ondergang van het echtpaar leidt.

Mogelijk zal door het optreden van Adela en Balderik ook de invloed van Meinwerk in de IJsselregio niet groot meer zijn? Maar geheel los daarvan: Meinwerk is een man van gevorderde leeftijd, weliswaar nog steeds machtig en invloedrijk, maar wél en vooral in Duitsland. Hoe dat ook zij, Meinwerk heeft voor zover mij bekend geen bemoeienis gehad met de IJsselregio; daarentegen heeft hij wel voedselhulp geschonken aan de bewoners van de Veluwe en van Teisterbant, alsook kerken en een kapel op de Zuidzoom en in Bennekom en, wellicht, ook aan Teisterbant.

De motte van **Montferland** valt af omdat er in de eerste helft van de 11e eeuw zeer veelomvattende en langdurige bouwactiviteiten plaats vinden die niet “passen” bij Meinwerk, d.w.z. niet te rijmen zijn met zijn ambt en de omvang van zijn werkzaamheden in Paderborn (Zie Schut, 2003).

Zó benaderd blijft van de zes Hamalandse burchten alleen die van de Duno over voor Meinwerk, die als laatste van Wichman's nabestaanden ook de enige is die – na Adela's dood – nog actief is op de Zuidzoom en in Teisterbant. Vier van de zes Hamalandse burchten – Zutphen, Elten, Montferland en de Duno – liggen aan een waterloop en zijn vermoedelijk als volgt gebruikt: Zutphen door Wichman en vermoedelijk Adela; Elten vermoedelijk door Wichman en zeker door Lutgard; Montferland, wellicht door Adela. Zo bezien kan alleen de Duno-burcht ter beschikking van Meinwerk hebben gestaan.

Hoe verhoudt zich nu mijn aanname van een verband tussen de Duno en Meinwerk tot de bevindingen uit de niet zeer uitgebreide archeologische onderzoeken aan de burcht daar?

De Duno is tussen 1841 en de 1950-er jaren enkele malen archeologisch onderzocht door Janssen en Holwerda, beiden verbonden aan het Leidse Rijksmuseum van Oudheden en Renaud, bijzonder hoogleraar kastelenkunde (Bijlagen).

Daaruit blijkt dat de walburcht is gebouwd in de eerste helft van de 10e eeuw en gedurende meer dan 100 jaar in gebruik is geweest: er zijn ruitersporen aangetroffen uit omstreeks 1010. Ook is er van tijd tot tijd onderhoud aan de burcht gepleegd, wat indicatief is voor een min of meer langdurig gebruik. Dat gebruik is echter niet noodzakelijkerwijs intensief geweest want er zijn weinig bewoningssporen aangetroffen.

De aanwezigheid van een smederij “an sich” zegt niet zoveel, maar wijst misschien wel op een bevolking van enige omvang. Aan het tufstenen stuk muur kan geen betekenis worden toegekend wegens een tekort aan details; al in de Romeinse tijd werd tufsteen gebruikt. Ook de botresten van een edelhert – het dier behoort tot de “hoge jacht” en kan alleen door de landheer worden bejaagd – zeggen niet zoveel: waarom zouden de bewoners niet eens een hert afschieten als de heer afwezig was?

De lage bewoningsintensiteit en de kortdurende bewoning van de burcht alsook het “time frame” passen goed bij Meinwerk.

Jager baseert zich uitsluitend op Renaud en komt dan tot deze conclusie: “de exclusieve positie van de toenmalige bewoners en het belang dat zij stelden in deze versterking”. Verder meent hij “... dat de Duno op zijn hoogst 100 jaar in gebruik is geweest, waarschijnlijk niet permanent is bewoond en dat hij minstens één keer door brand is getroffen. Het is verleidelijk hierin gevechtshandelingen te zien die zich op en rond het burchterrein hebben afgespeeld” (p. 178).

Waar Jager wijst op de “exclusieve positie” van de toenmalige bewoners kan dat weinig anders betekenen dan dat hij een lid, of leden, van het geslacht van Hamaland be-

doelt. Mijn opvatting op basis van Renaud plus andere bronnen wijst meer specifiek op Meinwerk (17).

Op grond van het voorliggende materiaal kan nu een verband worden aangenomen tussen de Duno en Meinwerk van Hamaland.

Heeft Meinwerk nu ook de facto zelf op de Duno gewoond? Enerzijds is dat niet realistisch gelet op zijn ambt als bisschop in Paderborn, anderzijds valt er nogal wat te doen op de Zuidzoom, in Bennekom en in Teisterbant.

Daarom is het zeer wel mogelijk dat hij op de Zuidzoom een zaakwaarnemer heeft gehad, een gevolmachtigde, die leiding heeft gegeven aan de dagelijkse activiteiten. Onbekend is wie deze veronderstelde zaakwaarnemer dan wel zou zijn geweest en wat zijn takenpakket zou kunnen inhouden.

Onbekend is ook waar deze zaakgelastigde dan zou hebben gewoond. Niet op de Duno in elk geval, want de onderzoekgegevens van o.a. Renaud sluiten dat gewoon uit.

Echter, alvorens – in hoofdstuk 2 – nader op deze kwestie in te gaan wil ik eerst nog enkele notities plaatsen bij de locatiekeuze van de Wolfhezer kerk, bij de schenkingen van Meinwerk van 1031 en bij de manier waarop Meinwerk heel anders omgaat – of lijkt om te gaan – met zijn mensen in Renkum dan met zijn mensen in Bennekom en Wolfheze.

- Meinwerk heeft met zijn beslissing om in Wolfheze een kerk te bouwen wellicht een “statement” willen maken (18).

En met de bouw van de kerk in Wolfheze – op die plek in Wolfheze, relatief groot en met toren – heeft hij dat “statement” nog eens geaccentueerd. Bouwde hij die toren om een groter contrast te laten zien met de omliggende grafheuvels of om zich te onderscheiden van de zaalkerk van Oosterbeek? Of wilde Meinwerk een persoonlijk getuigenis op de Zuidzoom achterlaten van zijn geloof? Of misschien een blijvende herinnering aan hemzelf?

Het antwoord op deze vragen ontbreekt weliswaar maar het geschetste beeld is op zijn minst niet strijdig met het vermoeden van een band tussen de kerk en de burcht. En dit te meer, waar vanaf de late middeleeuwen tot diep in de 16e eeuw – de tijd van de reformatie – de Duno en omgeving onder de parochiekerk van Wolfheze valt.

In het volgende hoofdstuk kom ik er op terug, maar nu eerst wil ik in dit hoofdstuk nog enkele “losse eindjes” aan de orde stellen.

- Grafheuvels elders op de Zuidzoom

Nu zijn in het voorafgaande de Wolfhezer grafheuvels getipt als een belangrijke vestigingsfactor voor de kerk. Waren er elders op de Zoom geen grafheuvels en/of zijn er ook nog andere mogelijke “vestigingsfactoren”?

In tabel 3 is al gewezen op de grote verschillen tussen de locaties van de Wolfhezer kerk en de Renkumse kapel, de één hooggelegen, op de helling van de sandr naar het beekdal en de ander laaggelegen, op de bodem van het dal nabij de Renkumse beek.

Nu worden kerken, in tegenstelling tot kapellen, veelal gebouwd op een hoogte in het veld en dat is een reden te meer om aan te nemen dat Renkum in de eerste helft van de 11e eeuw een kapel kreeg. Het is mij niet bekend of ook kapellen wel te midden van tumuli werden gebouwd. Ook is onbekend of er grafheuvels waren in de directe nabijheid van de Renkumse kapel op de Kloosterweide, erg waarschijnlijk lijkt het niet. Anno 2018 zijn er wel tumuli hogerop in het Renkumse Beekdal tot aan de Bennekomseweg – vijf stuks – en benoorden deze weg, in en om het beekdal en daarboven tot aan de spoorlijn ook: ruim dertig.

Als Meinwerk er inderdaad zo aan hechtte om zijn Wolfhezer kerk te midden van grafheuvels te bouwen waarom dan niet een kerk gebouwd tussen de grafheuvels hoger in het Renkumse Beekdal? Kon hij daar – op en om de beekdal-gronden – wellicht niet bouwen omdat de grond niet van hem maar van de Utrechtse St. Maartenkerk was, afkomstig uit de schenking van Rodgarius in 839? Maar zelfs als hij dat wel kon zou Meinwerk wellicht toch een voorkeur hebben gehad voor de Wolfhezer grafheuvels, ik kom er op terug.

- Liudger

Stichter van het klooster te Werden (D.).

Afgezien van de tumuli, misschien heeft Meinwerk ook een voorkeur voor Wolfheze gehad omdat Liudger er wellicht ooit heeft gewerkt? Groneman meent *..dat er kort na den heidenschen tijd reeds een gebouw heeft gestaan* en Schut (2017) zegt over o.a. de kerk van Wolfheze..... *Mogelijk ging aan de stenen kerkjes een houtbouw vooraf, maar de aanwijzingen daarvoor zijn beperkt.*

St. Ludger basiliek, Werden (D.)

Bron: Wikipedia

Liudger heeft zijn missiewerk steeds in zeer nauw overleg met de graaf van Hamaland gepland en uitgevoerd, niet alleen in de Achterhoek en de Liemers, ook in Naerdincklant (het Gooi), op de Veluwe en in Groningen (19).

Het is dus mogelijk dat Liudger op de Zuidzoom heeft gewerkt maar bewijs is er niet.

- Grondgesteldheid

Het valt op dat de kerken van Wolfheze en Bennekom – alsook vermoedelijk de kerk van Rodgarius in 839 – op ongeveer gelijke hoogte op de kaart staan: alle drie tussen de breedtelijnen 445 en 446 op de topografische kaart 40A (20).

Anders omschreven: de kerken staan ongeveer op gelijke afstand van de Rijn, en vergeef mij de verschillen die er toch wel zijn als gevolg van de meanders van de rivier. Vroegere historiografen hebben deze vraag nogal eens opgeworpen: waarom staat de kerk van Wolfheze daar zo eenzaam te zijn, zo veraf van de Rijn?

Een locatie zo hoog op de kaart wordt door van Spaen in 1795 als volgt omschreven: *Wanneer men de Veluwe na twee Eeuwen van voorspoed en welvaart beschouwt, zal men spoedig gewaar worden dat de zoomen langs de Zee (Flevomeer) en de Rivieren, die zeker in schoonheid en vruchtbaarheid de aangenaamste en rijkste streken van onzen aardkloot evenaaren, het binnenste van 't Land meestal schraale heidens, zandbergen en kreupelbosch vertoonen, alwaar de ingezetenen, hoe arbeidzaam en zuinig zij ook zijn, zich moeielijk een matig onderhoud verschaffen kunnen zonder den overvloed te kennen.*

Nu zal de kwaliteit van de grond rondom de kerken van Bennekom en Wolfheze niet goed – slecht zelfs – zijn geweest, de bemesting van de grond in het potstalsysteem was relatief goed te doen. Ook zullen er rijkere – want humeuze gronden – zijn geweest. En water was in voldoende mate aanwezig, kerken werden immers gewoonlijk nabij een waterloop gevestigd. Het beekwater had ook een goede temperatuur, zeg 8° C, om producten gekoeld te houden.

- Kerkbouw aan de grens

In het middeleeuwse bisdom Utrecht is het systeem van eigenkerken overheersend geweest (Kuys, 2004). Gewoonlijk bouwen middeleeuwse landeigenaren hun kerken aan de grens van hun territorium. Zijn de kerken van Bennekom en Wolfheze nu aan de grenzen van Meinwerk's gronden gebouwd?

Die vraag klemmt hier des te meer waar de beide kerken tussen de breedtelijnen 445 en 446 liggen, maar is niet goed te beantwoorden. De begrenzingen aan de noordzijde van de Zuidzoomse eigendommen van Meinwerk zijn onbekend. Het is echter zeer wel mogelijk dat zijn gronden zich verder noordwaarts hebben uitgestrekt.

Anno 1570 (Witteroos) ligt het Moftbos als een strook aan de rechteroever van de Renkumse Beek, langs Harten, maar het was daarvoor aanzienlijk groter en heeft ook omvat het Hoekelumse bos en de Sijsselt. De beide laatste bossen liggen tussen de breedtelijnen 447 en 450. Ook het Wekeromse bos is in 965 Hamalands en wordt in 996 aan Elten toebedeeld.

Hoe dat alles ook zij, het is m.i. wat ver gezocht dat Meinwerk zijn kerken (en de kapel) aan de limieten van zijn eigendommen zou bouwen. Het gebied is vrijwel leeg en nagenoeg onbewoond: hij had het niet nodig om “de grens op te zoeken” voor zijn kerk of kapel. Op de welbekende parochie-indeling van ca. 1560 (S. Muler Hzn. 1919) liggen de kerspelkerken op de Zuidzoom niet echt dichtbij de parochiegrenzen, maar misschien zijn die grenzen ondertussen aan de locaties van de kerken aangepast.

Veluwse en Betuwse parochies in het Rijngebied c.a. 1560

Het jaar waarin de Wolfhezer parochie wordt omgezet in de parochie Heelsum/Wolfheze is niet precies bekend, maar ligt in het tijdvak 1545-1556.

- Bevolkingsomvang

Groneman meent dat op de begraafplaats bij de Wolfhezer kerk in 1893 minimaal 30 mensen waren begraven. Maar hij was er zelf niet bij toen de “gravers” deze resten opgroeven en laat na te beschrijven hoe zij tot het getal 30 zijn gekomen.

Omdat de menselijke resten “slechts een handbreed aarde boven zich hadden” concludeert hij dat het kerkhof “overvuld mag genoemd worden” (21).

Echter, onbekenden hadden het kerkhof en de kerkresten vóór 1893 al ettelijke keren doorgraven (o.a. Groneman in Eigen Haard 1894; Dussen, 1847). En tenslotte meent hij, nog steeds op basis van die 30 begravenen, dat de directe omgeving veel meer bewoners moet hebben gehad dan in 1893 het geval was.

Dat laatste zal niet juist zijn, al kan de begraafplaats meer doden hebben gehad dan Groneman kon aantonen. Een manco is dat hij nalaat te vermelden hoe lang het kerkhof in gebruik is geweest. Het is bovendien mogelijk dat er ook doden zijn begraven uit andere delen van de parochie van Wolfheze, zoals Heelsum, Duno en Seelbeek. Ik kom er op terug in het volgende hoofdstuk.

Het thema “bevolkingsomvang” in en om Wolfheze, Bennekom en Renkum rond het jaar 1000 kan alleen in algemeenheden worden besproken, er is niets over bekend. Voor Wolfheze – de hof en het wildforstergoed – heb ik de bevolking wel eens geraamd op minimaal ettelijke tientallen omstreeks het jaar 1500.

In 996 vindt de half-om-half verdeling plaats tussen het echtpaar Adela en Balderik en het stift Elten en daardoor is het inwonertal van het deel dat Meinwerk omstreeks 1021 van zijn moeder als erfdeel ontvangt kleiner geworden. Kan dit voor Meinwerk een (deel)reden zijn geweest om in zijn deel van het dorp een kapel te bouwen?

- De schenking van 1031

Van de drie godshuizen (Bennekom, Wolfheze, Renkum) schenkt Meinwerk alleen de Renkumse kapel aan de Abdinghof in Paderborn. Hij creëert hiermee dus eigenlijk twee soorten eigendom: een directe (de kerken van Wolfheze en Bennekom blijven van hem) en een indirecte (de kapel) welke wordt geschonken aan de Abdinghof, die eigendom is van Meinwerk.

De vervolgvraag is dan natuurlijk waarom de kerken van Bennekom en Wolfheze, of althans één ervan, niet ook aan de Abdinghof worden geschonken, zoals dat ook in Teisterbant was gebeurd.

Een ander punt is dat de Abdinghof naast de kapel ook de tienden meekrijgt, de tienden van het halve dorp Renkum wel te verstaan, het deel van Renkum dat later onder de Overhof valt.

Dat is nogal een gift geweest! Van 1536-03-29 dateert deze melding: “Goessen Conraetz en Maess Wolterssz verklaren voor de richter en gerichtsluiden van Veluwenzoem, dat zij steeds de van hun goederen verschuldigde tienden aan de pastoor van Reenckem ten behoeve van de abt van Patelboren (Paderborn) betaald hebben” (Kelnarij van Putten, GA 0324). Het gaat hier nog steeds over de tienden die de kerk van Renkum was verschuldigd aan de Abdinghof (Jansen, 2016, p. 62/63).

En de inwoners van Wolfheze en Bennekom? Zij krijgen elk een kerk maar hoeven geen tienden te betalen? Verder krijgen de Renkumers een hof met een lokale beheerder die rapporteert aan de Abdinghof in Paderborn. En de Wolfhezenaren en Bennekomers?

En dan de verhouding tussen de kerk van Wolfheze en de Renkumse kapel. Gewoonlijk ressorteert een kapel onder een gewijde kerk, in dit geval kan dat dan de kerk van Bennekom of van Wolfheze zijn geweest. Functioneel zou de kapel dus onder de kerk van Bennekom of van Wolfheze vallen, organisatorisch gezien staat de kapel onder de Abdinghof en de kerken onder Meinwerk. De kerk van Bennekom staat – hemelsbreed – ca. 1 km dichter bij de kapel dan de kerk van Wolfheze.

Kortom, met de bouw en de schenking van de Renkumse kapel aan de Abdinghof creëert Meinwerk vrij opvallende verschillen tussen de bewoners van Renkum en die van Wolfheze en Bennekom (22).

Geen van de kapellanen die in de Renkumse kapel hebben gediend tot aan het begin van de 15e eeuw is met name bekend geworden. Hetzelfde geldt in grote mate ook voor de pastoors van Wolfheze, de vroegst bekende pastoor – Willem Ingenieurwland – heeft de kerk gediend tussen 1461 en 1473.

- Renkum

Nu iets over de importantie van Radinheim (Renkum) in de eerste helft van de 11e eeuw. Veelal wordt het toponiem gezien als duiding voor de gelijknamige nederzetting, maar het is aantoonbaar ook gebruikt om aan te geven dat iets – een goed, een stuk grond, een recht – niet onder Oosterbeek, Wageningen en Bennekom viel. Het al genoemde “solarium” is een mooi voorbeeld; anderen zijn Wolfheze en Heesum, die rond het jaar 1000 al wel bestaan maar in geen enkel document uit deze periode voorkomen. (Jansen, 2016. Zie ook de begrippenlijst hiervoor).

In deze bijdrage komt Renkum evenmin naar voren als een nederzetting van enige importantie in de 10e en 11e eeuw: het dorp krijgt een kapel en wordt op afstand van

Meinwerk van Hamaland gezet (23).

Een ander punt is dat de plaats pas in de 12e eeuw (!) een stenen kerk krijgt en wel door de uitbouw van een al bestaand tufstenen vierkant uit, vermoedelijk, de 11e eeuw. Door twee verdere vergrotingen en verfraaiingen aan het einde van de 13e eeuw en omstreeks 1400 ontstaat een kerkgebouw dat niet – nimmer – aan kerkelijke bouwvoorschriften of -gewoontes heeft voldaan, althans zo lang deze in praktische zin van kracht waren (24).

Hoe ook, belangrijker wellicht is de observatie dat Meinwerk zich hier een organisatie heeft verschaft die zijn goederen in Renkum kan beheren, ook na zijn dood. Hij heeft het hem toebehorende Renkum organisatorisch ondergebracht in de Abdinghof van Paderborn en hij heeft deze hof de mensen gegeven die het dagelijkse beheer op lokaal niveau in Renkum kunnen voeren.

Meinwerk heeft het hem toebehorende deel van Renkum, inclusief een lokale “beheershof” geplaatst onder de supervisie van de Abdinghof in Paderborn. Iets soortgelijks doet hij in Teisterbant. Hij doet dit op ongeveer 55-jarige leeftijd.

Hij geeft hiermee blijk van dezelfde toewijding aan zijn mensen die hij, volgens Tenckhoff, ook in het bisdom Paderborn heeft betracht. Andere voorbeelden waaruit deze instelling blijken zijn hiervoor al genoemd: de graanleveranties aan de Veluwe en Teisterbant in 1005 en zijn zorg om zijn “Kirchenbauten” in 1015.

Verder valt op dat **a/** de bedehuizen van Wolfheze en Bennekom ongeveer gelijktijdig zijn gebouwd en op Hamalandse gronden staan; **b/** de kerk van Wolfheze groot is in vergelijking met die van Bennekom en Oosterbeek, terwijl Wolfheze een kleinere bevolking heeft (zal hebben); **c/** de kerk van Wolfheze op een hemelsbrede afstand van slechts 3 km staat van de Hamalandse burcht op de Duno.

Mijn conclusie luidt dan ook:

Er is een verband tussen Meinwerk, de beide kerken en de Duno.

En tenslotte geldt ook dit:

Niet gebleken is dat resp. wanneer Meinwerk een regeling heeft getroffen voor de continuïteit van de kerken van Wolfheze en Bennekom.

In het volgende hoofdstuk meer hierover.

Walburcht op de Duno

Foto: Bas Aarts, De vroege burchten in het oostelijke deel van het rivierengebied, p.41

2. De Wolfhezer kerk en de woontoren van Dorenweerd ≈ 1000 – 1411

In het vorige hoofdstuk is gewezen op een drietal verschillen in de manier waarop Meinwerk in 1031 is omgegaan met het dorp Renkum en zijn bevolking enerzijds (kapel; tiend; lokale en “bemenste” hof, supervisor) en met de dorpen Wolfheze en Bennekom en hun bevolking anderzijds (kerken; geen tiend; geen bemenste hof; geen supervisor).

Waarom wel een lokale beheerder voor een kapel en enkele horige boeren in het halve dorp Renkum en geen lokale beheerder voor de kerken van Wolfheze en Bennekom, de omliggende gronden en de bevolking? De kerken en de mensen daar zijn eigendom van Meinwerk en hebben geen eigen aanspreekpunt ter plekke? Laat hij deze gebouwen, de omliggende gronden en zijn mensen dan geheel los? Heeft hij de kerken – waaronder die afwijkende kerk in Wolfheze – daar gebouwd en vervolgens aan de bevolking van beide plaatsen gezegd: bekijk het verder maar?

Het oogt niet alleen ongerijmd, het is ook strijdig met wat wij van hem weten – in 1015 zijn zorg om 45 kerken in aanbouw indien hij onverwacht zou overlijden en zijn “graanhulp” aan de inwoners van Teisterbant en de Veluwe, eerder al in 1005. Ook contrasteert het met wat Tenckhoff van hem vindt....*een trouwe dienaar van de kerk en van de koning, een echte vader van het hem toevertrouwde bisdom.*

Het is om deze redenen dat ik vermoed dat Meinwerk óók voor Wolfheze en Bennekom een beheerder heeft aangesteld en tevens dat het mogelijk is dat hij één beheerder voor beide plaatsen heeft benoemd. En zelfs is het mogelijk dat deze zaakwaarnermer de zorg had voor nog meer Hamalandse gronden en goederen.

De afstand van de Duno tot de kerk van Wolfheze is enkele kilometers hemelsbreed en tot de kerk van Bennekom bijna 10 km hemelsbreed. Zo een afstand tussen de administrateur en de beheerde gronden is niet ongewoon: het deel van Renkum dat onder de St. Vitushof van Elten valt administreert niet slechts de Eltense gronden in en om Renkum, maar ook eigendommen onder Lienden in de Betuwe (25).

Maar goed, ik laat Bennekom er maar even buiten en beperk me eerst tot Wolfheze.

Het takenpakket van een lokale beheerder kan hebben omvat het toezicht op de bouw en, later, op het beheer van de kerk, de benoeming van pastoors, de koster en de misdienaren. De pastoors hebben behuizing nodig gehad; de Wolfhezer pastoor heeft wellicht bij de kerk gewoond. Anno 1553 staat er althans een huis bij de kerk, vermoedelijk de pastorie (weem, wehme). Wellicht heeft het kerkgebouw ook bewaking nodig gehad?

Er zal kerkelijke administratie zijn geweest en liturgisch vaatwerk, religieuze gewaden, boeken, relikwieën. Van tijd tot tijd was onderhoud nodig aan de kerk; er was een smederij in de walburcht. Verder zijn er zulke taken geweest als het beheer van de bossen en het toezicht op de (hoge!) jacht. Op z'n minst zijn er enkele boerderijtjes geweest en die zullen ook "aandacht" van de lokale beheerder hebben gehad.

Tot zover een mogelijk "takenpakket" van de vermeende zaakwaarnemer van Meinwerk op de Zuidzoom, nu iets over zijn mogelijke verblijfplaats. Blijkens de gegevens van Renaud heeft de walburcht gedurende ongeveer 100 jaar tot relatief kort na 1010 als woon- of verblijfplaats gefunctioneerd en is hij in elk geval één maal door brand geteisterd. De aanstichter van die brand is even onbekend als het precieze tijdstip ervan; ook weten we niet of die brand het definitieve einde was van de burcht.

Kortom, op grond van Renaud is het niet aannemelijk dat de imaginaire beheerder van Meinwerk in de burcht op de Duno zou hebben bewoond.

Tot zover enkele inleidende notities op mijn vermoeden dat de van Dorenweeds op de Zuidzoom vanaf ongeveer de eerste helft van de 11e eeuw aanwezig en actief zijn geweest.

2.1 Is er een hoogmiddeleeuwse familie van Dorenweerd?

Er is vrij veel onderzoek gedaan naar oorsprong en betekenis van de naam Dorenweerd maar dat heeft – afgezien van een aantal etymologische beschouwingen – geen bruikbaar resultaat opgeleverd.

De oorzaak daarvan is in hoofdzaak dat men de twee samenstellende delen van de naam heeft onderzocht – "weerd" en "werd" plus "dorn" en "doorne" inclusief andere schrijfwijzen – en vervolgens heeft besloten dat de burcht Dorenweerd in een waterrijk gebied, een waard, met doornstruiken was gevestigd. Etymologisch bezien niet echt onlogisch, maar daar is het bij gebleven.

Aanvullend "streekonderzoek-op-de-grond" is nimmer gedaan. Onderzoek naar zulke aspecten als: wie waren de eigenaren en de actoren van en op de Zuidzoom en wanneer, waar hebben zij gewoond.

Zoals ik in eerdere publicaties heb betoogd is de familie vermoedelijk afkomstig uit Toornwerd (provincie Groningen). De naam komt daar al voor omstreeks het jaar 800. In 983 komt het dorp voor als *Thornwrđh* in een cysregister van het klooster van Werden (D.) In de 10e/11e eeuw komt de plaats voor als *Thornuurd*, de dubbele u staat soms voor een w, ook komt voor *vurd(h)*.

Allereerst is daar de opvallende naamovereenkomst tussen Toornwerd en Dorenwerd. Beide namen zouden in de middeleeuwse praktijk vermoedelijk gewoon naast elkaar zijn gebruikt ter identificatie van één en dezelfde plaats of familie.

Silhouet van Toornwerd vanaf Middelstum
Bron: Wikipedia

De beginletter T of TH van de Groningse naam is overgegaan in de D van de Gelderse. Dat is bepaald niet ongewoon in de middeleeuwen: zo werd *Thri* later Drie (bij Ermelo), *Thornspiic* werd Doornspijk en Doorn heette ooit *Theothorna*. De onderliggende oorzaak is dat het gebruik van de beginletters TH – uit te spreken als in het Engelse “thing” of in het lidwoord “the” en aangeduid als Þ, ‘thorn’ – geleidelijk verdwijnt om plaats te maken voor de D (Wikipedia). Ook Toornwerd zelf wordt in 1446 Dornewerth genoemd en iets later Dornwerd (Regesten Borg Farmsum, Groninger Archieven). Een laatste voorbeeld betreft het hierna nog te noemen *Mithdac*, dat in Gelderland Middachten is geworden.

Het “toorn” in de plaatsnaam kan worden geduid als “toren” of “doorn”. Echter de vraag is hier niet welke van die twee etymologisch de juiste is, maar hoe dat op de Zuidzoom is gehoord.

Het *werd* in Toornwerd is een verbastering van het oorspronkelijke *wierde*, een kunstmatige heuvel opgeworpen om bij hoogwater een droge plek te hebben. Zij komen voor langs de gehele kust van de Waddenzee, vooral in de provincie Groningen. (De Friese term is *terp*). Een verslag uit het begin van de 19e eeuw meldt dat er dan (nog steeds?) doornen staan op de wierde van Toornwerd.

Hoe ook, “wierde” kent men in het Gelderse niet en zal gehoord zijn als “weerd” en begrepen zijn als “waard” wat men daar wel kent.

Omstreeks 975 is het zojuist genoemde klooster van Werden zeer waarschijnlijk betrokken bij de bouw van de Oosterbeekse kerk, op korte afstand van de Duno. De bewoners van de Duno zullen dus persoonlijke contacten hebben op lokaal niveau.

Maar de familie had ook al lang vóór 975 intensieve contacten met het Werdener klooster: beiden waren zeer actief en nauw betrokken bij de kerstening van Hamalandse gebieden vanaf de Rijn noordwaarts in de 9e eeuw en later (Jansen, 2016).

Er zijn echter ook meer directe “banden” tussen de Zuidzoom en Toornwerd.

De plaats ligt in de hoogmiddeleeuwse, Groningse gouw Hunsingo en de van Hamalands zijn in deze gouw gegoed. Nu is de van Hamalandfamilie óók gegoed in enkele nabij Hunsingo gelegen graafschappen, waaronder Midage. Uit dit laatste gebied zal/ kan afkomstig zijn de Jacobus de Mithdac die in 1190 wordt genoemd als heer van het vrije goed Middachten (Jansen, 2015). Rond het jaar 1000 ligt het gebied Middachten in de graafschap Hamaland (26).

Er zijn nu dus twee namen – Middachten en Dorenweerd – die overeenkomst vertonen met hoogmiddeleeuwse, Groningse toponiemen en die in het Gelderse voor het eerst voorkomen in 1190 en 1260.

Dit oogt als iets wat nu met de term “migratie” zou worden aangeduid, maar dan individuele migratie en wellicht ook gedwongen migratie, want het zal vaak de heer – de eigenaar van de migranten – zijn geweest die ze bevolen heeft te verkassen.

Opvallend is dat beiden, Jacobus de Mithdac en Bernd van Dorenweerd in 1190 resp. 1260 al een aanzienlijke positie innemen in het Gelderse, de één bij de IJssel, de ander bij de Rijn.

Een voorbeeld van “migratie” van mensen die lager op de sociale ladder staan is hiervoor al gegeven bij de schenking van Balderik van twaalf horigen uit Hamalandse dorpen aan het St. Maartenaltaar in Zyfflich.

Op grond van het totaal van deze waarnemingen;

a/ de toponiemen Toornwerd en Dorenweerd, inclusief de fonetische analoga van elk, zijn nauw verwant en de verschillen kunnen worden verklaard **b/** anno 1025 zijn er aantoonbare en langdurige verbanden tussen het Groningse graafschap Hunsingo en de Zuidzoom via de familie van Hamaland én wellicht via het Werdener klooster; **c/** migratie tussen Hamalandse gebieden onderling is niet ongewoon; **d/** minimaal twee andere geslachten hebben eveneens banden met Hamalandse gebieden in het Groningse: in Midage en van Wisch in Hunsingo kom ik tot deze conclusies:

Er zijn aanwijzingen dat de familie van Dorenweerd afkomstig kan zijn uit Tooweerd in Hunsingo.

Er is een aanwijzing dat Mithdac afkomstig kan zijn uit Midage in Fivelgo.

Hierna zal ik proberen de eerste aanwijzing verder te onderbouwen.

Er is dus enige aanwijzing dat de familie uit Toornwerd kan stammen. Kan haar vertrek uit Toornwerd naar de Zuidzoom zijn toe te schrijven aan een ontwikkeling – een “event” – in Hunsingo? Misschien, maar ik heb niets gevonden.

Een aanleiding voor het vertrek kan wellicht zijn geweest de toewijzing door keizer Otto van het Hamalandse goed in Hunsingo, de Marne en Fivelgo aan het stift Elten in december 996. Anderzijds was die toekenning eigenlijk alleen maar een bestendiging van de status quo zoals die al bestond sedert Wichman in 970 al zijn bezittingen in de Groningse graafschappen aan het stift van Elten had geschonken.

Hoe ook, een enkele beslissing van Meinwerk als eigenaar van de “Toornwerders” om naar de Zuidzoom te vertrekken was natuurlijk voldoende.

Indien nu, zoals verondersteld, de van Dorenweeds al sinds ongeveer het jaar 1000 op de Zuidzoom aanwezig zijn, waar hebben zij dan gewoond? Niet – of misschien heel kort – in de Duno-burcht, zoals we hiervoor al op basis van Renaud’s onderzoeksresultaten hebben kunnen zien.

Een eerste aanwijzing komt van Groneman (1893). Uit het verslag van zijn onderzoek aan de restanten van de kerk van Wolfheze is af te leiden dat er al omstreeks het jaar 1000 een burcht kan/zal hebben gestaan op de plaats van het huidige kasteel Doorwerth.

De fundamenten van de Wolfhezer kerk omschrijft hij a.v.: “Men zag in dit West-fundament de nog vrij vast in de specie (traskalk?) besloten lagen van kleinere keien, ongeveer één meter hoog.... op elkaar gestapeld”. En verder: “Maar, wat de fundamenten, van dezelfde soort als die der oude kapel bij Wageningen, tot het landgoed Bel Monte behorend, en, naar men mij zeide, als die van ’t Kasteel Doorwerth ons nog verder leeren.....” (Onderstreping door HJ).

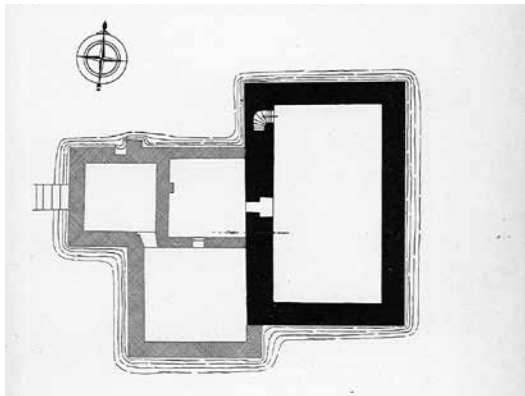
Groneman heeft dus niet zelf vastgesteld dat de funderingen van kerk en kasteel overeenkomst vertonen, hij citeert slechts. Nu wordt wel aangenomen dat Bernd I van Dorenweerd omstreeks 1250 in een houten kasteel woonde, dat behoeft natuurlijk niet te betekenen dat ook de funderingen van hout waren. Zegt Encyclopedie Drenthe: “In een latere fase van ontwikkeling werd een fundering van aan de bovenzijde vlakke veldstenen neergelegd of ingegraven. De stenen dienden als stiepen voor de houten stijlen van de constructie. In de laatste fase fungeerden de veldkeien als fundering voor in de lengterichting neergelegde houten draagbalken, waar de stijlen werden ingelaten. Tussen deze dragende stijlen stonden verticale planken in een gleuf in de draagbalk”.

Bij Glazema (1951) komen de vroegste fundamenten van kasteel Doorwerth niet aan de orde.

Groneman geeft een directe aanwijzing dat er rond het jaar 1000 een kasteel kan zijn geweest op de plek van het huidige kasteel Doorwerth met fundamenten die overeenkomsten vertonen met die van de kerk van Wolfheze, gebouwd omstreeks 1025. Maar de aanwijzing is niet sterk, want afkomstig van “horen-zeggen” en van een onbekende bron.

Nu meldt Schut (2017) uit het onderzoek van Janssen (conservator Rijksmuseum van Oudheden, Leiden) aan de Wageningse kapel in 1845: *De fundering bestond uit veldkeien in kalk en cement wat gebruikelijk is als fundering voor kerken uit deze periode.* Schut heeft advies ingewonnen van Heidinga en Numan, die rond 2005 het archeologisch onderzoek aan de fundamenten van de Wolfhezer kerk hebben gedaan. Schut verwijst naar enkele kerken uit dezelfde periode als van de Wageningse kapel (hij noemt Elst, Oosterbeek, Wolfheze) en zegt vervolgens... *In al deze gevallen bestond de fundering uit veldkeien in mortel.*

Kortom, Schut's opmerkingen over de kerkfunderingen in Oosterbeek, Wolfheze en Wageningen komen goed overeen met die van Groneman over de fundering van alleen de Wolfhezer kerk. En het is vervolgens redelijk te veronderstellen dat men bij het leggen van een fundering voor de burcht op de plek van het huidige kasteel Doorwerth dezelfde materialen gebruikt als bij de drie nabijgelegen godshuizen. Dit was blijkbaar de toenmalige “state of the art” (27).

De Doorwerth, na voltooiing van de 2de bouwphase (midden 14de eeuw. Zwart: oostvleugel, bekend als Johannitterzaal. Kruisarcering:

De uitbreiding. Deze bestaat uit een poortgebouw en een vrijwel vierkante zuidvleugel. Deze is in de latere zuidvleugel opgenomen.

Bron (beeld en tekst): P. Glazema, Bijdragen en Mededelingen dl 51

Rond het jaar 1000 wordt een burcht gebouwd op de plek waar Bernd I rond 1250 zijn domicilie had, de locatie van het huidige kasteel Doorwerth. De fundering van deze burcht komt overeen in materiaalkeuze en constructie alsook in de datering met o.a. de kerk van Wolfheze op ≈ 1025 .

Vermoedelijk is de burcht van hout geweest, maar niet omdat archeologisch onderzoek daarvoor aanwijzingen zou geven. Het ligt niet voor de hand (tuf)steen te gebruiken als de walburcht op de Duno nog (deels) in hout was gebouwd en dat te meer waar de burcht in de uiterwaarden waarschijnlijk niet is bedoeld voor een lid van de van Hamalandfamilie (28).

Ter onderscheiding van de burcht op de Duno zal ik deze burcht “woontoren” noemen. Hermans (2013) spreekt ook van een “woontoren”, maar hij bedoelt dan de latere, stenen variant ervan.

Onbekend is wie de bouwheer is van de woontoren, maar het ligt toch wel voor de hand dat Meinwerk zelf is geweest. Hij is immers eigenaar van de grond en is in deze tijd ook al de bouwheer van o.a. de kerk in Wolfheze.

Meinwerk is op leeftijd, woont op grote afstand van de Zuidzoom, heeft zijn eigen verantwoordelijkheden en verplichtingen als bisschop in Paderborn maar heeft ook verplichtingen aan zijn mensen op de Zuidzoom en in Teisterbant: hun welzijn inclusief de geestelijke verzorging, de instandhouding van zijn kerken daar, ook na zijn overlijden.

Kortom, het lijkt erop dat Meinwerk ook voor Wolfheze en de bewoners van de Duno en omgeving een regeling heeft ontworpen die de continuïteit van de kerk en de kerkelijke samenleving zou moeten borgen, maar het bewijs ontbreekt vooralsnog.

Wél kan het volgende worden geconcludeerd:

Gelet op de bevolkingsgrootte van Wolfheze onderscheidt de plaatselijke kerk zich van de kerken van Oosterbeek en Bennekom door zijn afmetingen, maar dit onderscheid wordt minder pregnant indien Wolfheze wordt gezien in samenhang met het gebied van de Duno. Het belangrijkste verschil is dat de kerk van Wolfheze al bij de bouw van een toren wordt voorzien.

Gelijktijdigheid van bouw van de kerk en de woontoren, ca. 3 km van elkaar verwijderd en elk op Hamalandse grond.

De woontoren wordt gebouwd omstreeks de tijd dat de Duno walburcht onbewoond raakt.

De woontoren is verdedigbaar, want omgracht.

De bewoner van de woontoren wordt gefaciliteerd met een kant en klare en verdedigbare woning. Dat zal toch een iets ander onderkomen zijn dan dat van de Renkumse beheerder.

De bewoner van de woontoren krijgt een “flying start” op de Zuidzoom: in materieel opzicht en qua aanzien.

Nu wordt in de nabijheid van de woontoren dus die bijzondere, want “betorende”, kerk gebouwd: dat zal zeker ook – en niet weinig – tot de status van de bewoner hebben bijgedragen.

Nu dit aspect: kan men werkelijk “status” verlenen aan iemand die uit de eigen, lokale gemeenschap voortkomt, zoals in Renkum? Dat lijkt moeilijk, is desondanks mogelijk maar je kunt er hier niet zoveel mee.

Objectiever wellicht is het om vast te stellen dat de bewoner van de woontoren niet uit de regio zal komen en dat er daarom een woontoren voor hem wordt gebouwd.

Vermoedelijk is de bewoner van de woontoren niet afkomstig uit het toenmalige gebied van de Zuidzoom.

Nogmaals, dit staat wel in contrast met de Renkumse beheerder die in zijn “hof” woont. Maar deze beheerder staat onder supervisie van de Abdinghof; is de man op één of andere wijze niet meer in staat zijn taken uit te voeren of overlijdt hij dan kan de Abdinghof een opvolger benoemen. Kortom, de continuïteit is verzekerd.

Dat is – lijkt – nu precies níét aan de hand in Wolfheze en omgeving: hier wordt (vermoedelijk) iemand in de toenmalige Zuidzoomse samenleving geparachteerd die onmiddellijk woongelegenheden krijgt en met “status” wordt bekleed. Iemand van een hogere “statuur” dan de Renkumse beheerder bezit, ook omdat hij geen “supervisor” heeft. En ook: iemand die opvolgers heeft, dat doet Meinwerk immers ook in Teisterbant en Renkum door de aanstelling van een “curtem cum (tota) familia”? Plus natuurlijk, de continuïteit die de Abdinghof in Teisterbant en Renkum kan geven.

Pas wanneer deze gevolgtrekkingen zijn aanvaard en de overwegingen over “status” niet als onredelijk worden geduid kan men eveneens dit vaststellen:

De bewoner van de woontoren kan met enige zekerheid worden gezien als de beheerder van Meinwerk ter plaatse.

Tot dusver is onduidelijk gebleven wie er zou schuilgaan achter de vermeende beheerder. Zoals al gezegd zal het dan, mijns inziens, toch gaan om een voorvader Bernd I van Dorenweerd en dat niet slechts uit een soort van “intuïtief aanvoelen” maar óók als een “beredeneerd vermoeden”:

a/ in het hiervoor geschetste scenario is een handelwijze te herkennen die doet denken aan Meinwerk’s eerder betoonde betrokkenheid met Teisterbant en de Veluwe en ook met de bezorgdheid die hij in 1015 heeft getoond over de continuïteit van zijn “Kirchenbauten”. En, iets later en dichterbij: de maatregelen die hij in 1031 neemt om zijn mensen en zijn goederen in Renkum te beschermen door ze “onder te brengen” bij de Abdinghof in Paderborn.

b/ tot nu toe zijn er geen documenten gevonden waaruit zou blijken dat een persoon of een klooster, kerk of bisdom na het overlijden van Meinwerk zijn Zuidzoomse goederen zou hebben verkregen.

c/ de van Dorenweerds zijn niet door de keizer, niet door de Paderborner of de Utrechtse bisschop beleend met het gebied. Het Utrechtse bisdom had zeer veel goederen op de Veluwe — het gebied was grotendeels van het bisdom — en die zijn van tijd tot tijd uitgeleend geweest of aan de hertog van Brabant, die ze in achterleen aan de graaf van Gelre overdroeg, of in rechtstreekse leen aan de graaf of hertog van Gelre. Daarvan zijn altijd enkele gebieden uitgezonderd geweest en wel — op de Zuidzoom — Dorenweerd en (een deel van) Oosterbeek.

Indien nu inderdaad de familie van Dorenweerd zich rond het jaar 1000 op de Zuidzoom zou hebben gevestigd dan zou dat wellicht tot uitdrukking moeten (of kunnen) komen in het complex van gronden, goederen en rechten dat de familie daarna op enigerlei manier van de van Hamalands heeft verkregen. Maar, dat is gemakkelijker gezegd dan onderzocht.

Allereerst blijkt dat het niet mogelijk is om een enigszins betrouwbare lijst op te stellen van de Hamalandse gronden en goederen na het jaar van de boedelscheiding, 996. De hoofdredenen daarvoor zijn: **a/** een flink aantal plaatsen die anno 965 bekend staan als eigendom van de familie van Hamaland zijn thans niet meer te traceren/localiseren; **b/** van de meeste plaatsen die thans bekend zijn als eigendom van de van Hamalands zijn de limieten, het “beloop” daarvan of de oppervlakte onbekend, zie hiervoor het voorbeeld van Wolfheze dat in de *ruimte* van Renkum ligt; **c/** het is veelal niet mogelijk vast te stellen wanneer een voormalig Hamalands eigendom tenslotte in handen van de familie van Dorenweerd is gekomen.

Indien een Hamalands goed X van het jaar 1025 tenslotte in 1380 in de eigendom of het bezit van de familie van Dorenweerd blijkt te zijn, dan heeft dat niet per se te

maken met de “flying start” van de eerste van Dorenweerd op de Zuidzoom.

Om deze redenen volsta ik met een weergave van de gebieden in de Rijn- en IJsselregio waarvan vaststaat dat zij aanvankelijk – zeg rond 1025 – aan Meinwerk hebben behoord en later aan een heer van Dorenweerd.

Zuidzoom

De heerlijkheid Dorenweerd
Het gebied van Rosande
Het gebied Sonnenberg (?)
Cortenbergh, Renkum (?)

Hof Wolfheze
Het gebied Oorsprong (?)
Het gebied ten Broeck, Renkum

Bennekom

Zie Bijlagen

Achterhoek

Het goed Dichterem bij Doetinchem

Betuwe

Aelst en Meerten onder Lienden(?)

Nu zijn er tal van andere plaatsen en gebieden waar de van Hamalands waren gegoed en – later de van Dorenweerd ook – maar ik heb niet kunnen vaststellen wanneer die gronden in handen van de van Dorenweerd zijn gekomen en of die gronden identiek zijn aan – “congruent” zijn met – elkaar in het veld.

Indien de familie van Dorenweerd nu eens níét al rond de millenniumwisseling op de Zuidzoom heeft gewoond, hoe aannemelijk is het dan dat zij later – na Meinwerk’s overlijden in 1036 – in staat zouden zijn zich een dergelijk omvangrijk complex van goederen te verwerven?

Anders gezegd: zouden belangrijke grootgrondeigenaren als het stift Elten, de Abdinghof, de heren van Brabant en of van Gelre, van Baer, van Kleef of het Utrechtse bisdom het aan een ministeriale familie uit Hunsingo toestaan zich gronden en goederen te verwerven op de Duno en in het grotere aangrenzende gebied? En dat in zulke mate als hier zojuist is getoond?

Bezie ik nu al deze punten van mijn “beredeneerd vermoeden” in samenhang met de daarvóór geformuleerde conclusies dan luidt mijn eindconclusie als volgt:

Met enige zekerheid kan worden aangenomen dat de familie van Dorenweerd zich rond het jaar 1000 op de Zuidzoom heeft gevestigd. Zij zal haar goederen op de Zuidzoom rechtstreeks van de van Hamalandyndynastie – van Meinwerk – hebben ontvangen en zal als beheerder van die gronden en goederen zijn aangesteld.

2.2 De laatmiddeleeuwse familie van Dorenweerd 1260 – 1411.

In deze paragraaf komen de latere van Dorenweerds opnieuw aan de orde; eerder deed ik dat in 2015. Nu wordt tevens getracht bij deze met name gekende van Dorenweerds indicatoren te vinden voor een terugkoppeling naar de vermoedelijke niet met name gekende hoogmiddeleeuwse van Dorenweerds

- ≈ 1260. Tijdens de welbekende aanval op de woontoren van Bernd van Dorenweerd door Sweder van Vianen namens een coalitie van machtige opposanten kort na 1260 wordt Bernd bijgestaan door de verwante families van Dolre en van Heteren, beiden niet onaanzienlijk in de regio **(29)**.

Bernd I bewoont omstreeks 1260 de woontoren, is blijkens de aanval een factor van belang op de Zuidzoom en zal dus niet de eerste zijn van zijn geslacht die in het gebied zijn domicilie heeft gehad. Jacobus de Mithdac wordt in 1190 vrijheer van Middachten genoemd.

Bernd's verwantschap met de families van Dolre en van Heteren wordt (soms) betwijfeld en wordt daarom hier niet gebruikt als teken van zijn integratie in de toenmalige gemeenschap.

- ≈ 1280. Frederik III heer van Rheden van Baer (1272-1293) valt het kasteel aan, verwoest het en neemt grote buit mee. De heer van Dorenweerd is Hendrik I, *cnape*. Slichtenhorst: ... *de Heer van Baer, zonder enige ruggespraak met of toestemming van, niet te min vyandschap heeft gedreeven met Henrick van den Dorenweerd, hem synen Voorburght niet alleen af-gewonnen, syne bouwinghen aengesteeken ende grooten buyt van daer gesleept, maer ook al wat Heer Henrick binnen Gelderland bezat, met het zwaerd ende vuyr (vuur) bedorven.* **(30)**.

Blijkens de noot is het geslacht van Baer gegoed op de Zuidzoom, vermoedelijk zelfs zodanig dat zij burenen kunnen zijn geweest van de van Dorenweerds.

Enkele dingen vallen hier op:

In zijn capaciteit als *Fredericus nobilis de Bare, miles* treedt Frederik op als richter van alle ministerialen in het graafschap Gelre. En de tekst zegt duidelijk dat hij is opgetreden *zonder enige ruggespraak met of toestemming*. Het heeft er dus alle schijn van dat Hendrik als ministeriaal wordt bestraft door zijn baas, maar die bestraffing is wel zo streng dat het alle schijn van een totale afrekening in zich draagt.

Hier is een eerste aanwijzing dat Hendrik van Dorenweerd een ministeriaal is en zoon in een riddermatige familie.

Na de verwoesting van 1260 wordt de burcht van de familie herbouwd in steen, maar wie de bouwheer is – Bernd I of Hendrik I – is onbekend.

Hendrik van Dorenweerd is *binnen Gelderland* gegoed en al zijn bezittingen daar worden verwoest. Dat kán wijzen op een persoonlijke vete tussen de beide heren, zoals van Winter meent, maar even goed op een strijd tussen hem en Frederik als de richter van alle ministerialen en de ministeriaal Hendrik van Dorenweerd.

Bernd I en Hendrik I zijn in goede welstand: bewoning, her- en uitbouw van de woontoren, Hendrik gegoed in geheel Gelre.

Jacobus de Mithdac is welgegoed in Gelre.

In de 14e eeuw zijn de heren van Dorenweerd aantoonbaar steeds actief als ministeriaal (Jansen, 2015).

• ≈ 1391. In “De stadsrekeningen van Arnhem” deel II komt over het verslagjaar 1391/1392 de volgende post voor: *Die clocke van Wolfhesen af te wynnen IX sc.iiij d* (9 schellingen, 4 penningen) **(31)**.

Nu is Robert op een onbekend tijdstip maar in of voor 1402 de eigendom van het kerkgebouw en de omliggende gronden (Hof Wolfheze) kwijt geraakt. Dat weten we omdat hij in 1402 niet met Hof Wolfheze wordt beleend en omdat – in 1413 – de Hof aan Johan van Wijhe Walravensz. wordt beleend door de burggraaf van Montfoort. Onbekend zijn de achtergronden van e.e.a. Robert zal er veel moeite mee hebben gehad, maar is anno 1402 – en ook eerder al in 1391 – zoals nog zal blijken niet tot veel verzet in staat **(32)**.

De vraag hier is natuurlijk waarom de stad Arnhem interesse zou hebben voor de klok van een kerktoren op 10 km afstand. Ik heb er geen uitleg voor, wel een suggestie. Mogelijk heeft Robert de hulp ingeroepen van de stad om althans de klok van de kerktoren uit handen van de burggraaf te houden, “veilig te stellen”. Hij heeft daartoe wellicht een beroep gedaan op een lid van de ministeriaalfamilie van Arnhem, met wie hij medio 14e eeuw verwant is (Jansen, 2015).

De burggraaf van Montfoort heeft Hof Wolfheze steeds in leen afgestaan. In de 14e eeuw misschien eerst aan de Ridderlijke Duitse Orde (RDO), later – vanaf ongeveer 1413 tot aan 1501 aan de heren van Wijhe (Echteld), van Wilp (Rosande), van Wijhe (Hernen) en nogmaals aan een van Wilp, Belia. In 1501 wordt de kerk weer beleend aan de landcommandeur van de RDO en dat blijft zo tot in de 17e eeuw. De details van al deze lenen zijn bekend, maar zijn hier niet relevant.

Nu heeft, zoals nog zal blijken, de kerk van Wolfheze een grafkelder gehad, maar het lijkt – is – vrijwel uitgesloten dat de leenmannen hun overleden familieleden in de Wolfhezer kerk zouden hebben begraven: géén van hen heeft ooit in het dorp, in

de parochie Wolfheze of zelfs in de nabije regio gewoond. Waarom dan zouden zijn hun dierbaren daar begraven en niet in hun eigen domicilies? Zoals gezegd, elk van hen treedt op als leenman, maar lenen worden gewoonlijk voor een relatief korte tijd gegeven, moeten van tijd tot tijd worden bevestigd en de leenman moet aan zekere vormvereisten (manschap, hulde) voldoen. Een conflict tussen leenman en leenheer komt maar al te vaak voor.

Een uitzondering vormen misschien de beide laatste heren en Belia van Wilp. Zij hebben evenmin in de parochie van Wolfheze gewoond, maar wel op relatief korte afstand: in Arnhem (Evert Sr.), Oosterbeek (Evert Jr.) en Ellecom (Belia). Zekerheids-halve moet dus worden bezien of zij in de kerk van Wolfheze hun laatste rustplaats hebben gehad.

Evert Senior heeft Hof Wolfheze in leen gehad vanaf 1437 tot aan zijn dood op of kort voor 1460-06-21. Hij is getrouwd met Elizabeth van Arnhem, is hoogstwaarschijnlijk een burger van de stad en zal een graf voor hem en zijn vrouw buiten Wolfheze hebben gehad. Zijn dochter Belia is gehuwd met Arnt van Middachten, zij hebben geen kinderen en zijn begraven in één graf op Monnikhuizen; Belia had Hof Wolfheze in leen tussen 1499 en 1501.

Over dochter Margriet is niet veel bekend. In januari 1485 is zij, met haar moeder en haar broer, betrokken bij de sanering van een oude schuld van 21 rijnse guldens. In 1492 is Wichman van Eimeren, gerichtsmann, momberr van "juffer Margriet van Wilp". In 1499 laat zij aan het klooster Mariendaal een huis en hofstede aan de Coninckstraete in Arnhem na. Blijkens het testament van Belia van mei 1505 is Margriet dan nog in leven.

En tenslotte zoon Evert († 1505). Een nogal wispelturige man, krijgsman, ongetrouwd, vermoedelijk kinderloos, veroorzaker van ruzies met zijn zus Belia over Hof Wolfheze, leenman van Hof Wolfheze tussen 1460 en het voorjaar van 1499. Waar hij is begraven is onbekend, maar hoogstwaarschijnlijk niet in de grafkelder te Wolfheze omdat die, zoals nog zal blijken, voor en door één familie of gezin was gebouwd en gebruikt.

Bovendien: de laatste van Wilps zijn niet in het kerspel Wolfheze, maar in die van Arnhem en Oosterbeek woonachtig geweest, maar of dit gegeven toen in de praktijk erg relevant was voor een begrafenis is mij niet bekend. Wel kan men zich afvragen of de kerk van Wolfheze nog wel zo'n gewilde begraafplaats was tegen het einde van de 15e en in het begin van de 16e eeuw. Kort na het overlijden van Evert en Belia wordt de kapel van Heelsum opgeleverd (1519) die al vrij snel tot parochiekerk wordt verheven.

Nu heb ik hier wel gezegd dat deze mensen niet in de grafkelder begraven zijn geweest, het is evenmin waarschijnlijk dat zij op het kerkhof ter aarde zouden zijn besteld. Vermoedelijk zullen hier wel “gewone” parochianen zijn begraven uit Wolfheze en uit het zuidelijke deel van het kerspel.

- Periode \approx 1402 – 1411. Voordat Robert in 1411 overlijdt, maar na 1393, geeft de Utrechtse bisschop Frederik III van Blankenheim toestemming aan Robert van Dorenweerd en zijn vrouw Jutte van Asperen *om in hunne woning de mis te doen opdragen op een draagbaar altaar en de mis, die in eene met het interdict getroffen kerk met gesloten deuren wordt opgedragen bij te wonen* (33).

Wat hier opvalt is dat Robert, in vergelijking met anderen in de regio, het bisschoppelijke fiat voor een “huiskapel” vrij laat heeft gekregen. In december 1291 geeft paus Nicolaas aan graaf Reinoud toestemming om de dienst te doen verrichten in diens eigen kapel, achter gesloten deuren. In 1394 verleent bisschop Frederik toestemming aan Wynandus van Arnhem, zijn vrouw Elizabeth en zijn zoon Theodericus om voor de tijd van een jaar een priester tot biechtvader te kiezen, in hun woning op een draagbaar altaar de mis te doen opdragen en in kerken die met het interdict zijn getroffen, de mis met gesloten deuren bij te wonen.

De huiskapel zal dienen tot het gemak van Robert en zijn gezin – het draagbare altaar wijst daarop – maar waarom hij dat gemak nodig had of wilde hebben is onbekend. Een voorwaarde is dat de kerk van Wolfheze niet mag worden getroffen door het aan Robert vergunde privilege. De kerk functioneert dus en wel als parochiekerk, óók voor de van Dorenweerds.

Robert van Dorenweerd is parochiaan van de Wolfhezer kerk.

- 1402. In dit jaar draagt Robert zijn kasteel, gronden, mannen en rechten over aan Reynald van Gelre om ze vervolgens in leen terug te ontvangen (34).

De omschrijving luidt: *Den Dorenweert met allen sijnen toebehoren, der Jonckfrouwen weert beneven Redinchem. In den Rhijn met anders den Weerden, die in de Rhijn gelegen sijn, met den Gerichte hoge ende lege, met thinsen, ende thienden, en met Visscherijen, dat is te verstaan tusschen der Aa, en Redinchem, met den mannen die to den Dorenweert horen, met den bossche dat daar to hoort, gelegen in den kerspel van Wolffhesen, ende van Oosterbeeck tot eenen welgeboren dienstmans goede te verheergewaden aan ons en aan onze nakomelingen van Robert vursz. en van zijnen erven met eenen peerde* (35).

Door deze actie stelt Robert zich onder de bescherming van Reynald van Gelre, wordt hij vazal van Reynald. Dat is, althans in dit onderzoek, de tweede keer dat een van

Dorenweerd deze status aanneemt, Jacobus ging hem voor in de 1290-er jaren (Noot 1 bij het familie-overzicht).

In vergelijking met anderen in de Gelderse regio is Robert vrij laat zich onder bescherming van de heer van Gelre te stellen. Zo draagt Everhardus de Middach zijn huis met toebehoren al in 1315 aan de graaf van Gelre over en Evert van Wilp draagt zijn huis en hof in Bronkhorst in juli 1333 over aan Reinoud van Gelre, beiden om de goederen weer in leen terug te ontvangen.

Robert wordt beleend met Dorenweerd als een “dienstmans goede”.

Robert heeft de status van “dienstman”, zoals zijn voorouders.

Het opvallende hier is dat de “dienstman” Robert wordt beleend met Dorenweerd inclusief het hoge gericht. Van Winter meent dat de Dorenweerd de enige Gelderse burcht is geweest die als een dienstleen is gehouden (36).

Hier is een voorbeeld van de bijzondere positie van Robert van Dorenweerd op de Zuidzoom: de belening met de lage en hoge jurisdictie aan een dienstman wat volgens één bron uniek is in Gelre.

Zoals hiervoor al opgemerkt is, is Robert de kerk van Wolfheze en de omliggende gronden – Hof Wolfheze – kwijt geraakt en dat wordt door de onderhavige belening bevestigd, zij het impliciet.

De vraag is echter of hij misschien niet nog meer gronden en goederen is kwijtgeraakt in de onderhandelingen met Reynald van Gelre over deze belening. De heerlijkheid zoals die in het document wordt beschreven lijkt nogal ver af te staan van wat Robert in feite op de Zuidzoom aan gronden heeft bezeten. Daar komt bij dat Robert de hoge jurisdictie heeft, dus hoe groter het heerlijkheidsgebied des te kleiner het gebied waar Reynald de hoge jurisdictie heeft (37).

Dit brengt me tot de kwestie van Robert’s aanzien en positie rond 1402 en ook eigenlijk eerder al, rond 1391.

Getuigt het enkele gegeven dat Robert zijn onafhankelijkheid van Gelre in 1402 opgeeft niet echt van een sterk positie, er zijn andere aanwijzingen die tot eenzelfde inzicht voeren, zeker als de beide beleningen – die van Dorenweerd en van Rosande – in samenhang worden gezien. Het aantal heerlijke rechten dat Robert zich in 1402 verwerft is tamelijk beperkt, terwijl hij om het leen van hof Seelbeek te verkrijgen – een relatief klein gebied – een flink aantal goederen moet overdragen. Hij wordt in 1402 niet met de kerk van Wolfheze beleend, sterker hij verliest Hof Wolfheze, ter-

wijl hij volgens kerkelijk recht wel parochiaan moet blijven om er de sacramenten te ontvangen. Bovendien, de heerlijkheid Dorenweerd heeft niet zelf een kerk. Zelfs het kerkgiftrecht – het recht om de pastoor, zijn eigen pastoor, te benoemen – wordt hem ontnomen en aan de burggraaf van Montfoort gegeven.

Het geheel wekt de indruk dat Robert rond 1400 een zwakke actor op de Zuidzoom is geweest. En wellicht geldt deze observatie zelfs voor een langere tijdperiode. Hij komt relatief weinig in de archieven voor, zeker vóór een zoon van zo een belangrijk ministerialengeslacht. Hierbij is tevens te bedenken dat Robert heer is van een belangrijke heerlijkheid, gelegen in de nabijheid van de bestuurszetel van het land van Gelre.

Robert, de laatste mannelijke van Dorenweerd, overlijdt op 1411-10-02. Hij laat zijn vrouw Jutte van Asperen na en twee dochters, zie het familieoverzicht aan het einde van dit hoofdstuk.

Nu is hiervoor wel iets gezegd over het wedervaren van de beide vroegste en met name bekende heren van Dorenweerd in 1260 en 1280 plus iets over het verlies van Hof Wolfheze aan de burggraaf van Montfoort, maar niets over de positie en de rol van de dynastie op de Zuidzoom. De overlijdensdatum van Robert lijkt dus een passend tijdstip om daarover vragen te stellen en notities te maken.

- 1411. Verbanden tussen de kerk van Wolfheze en de laatmiddeleeuwse van Dorenweerds.

Eerst het gebruik van zandsteen in en aan de kerk, waarvoor we weer bij Groneman te rade moeten gaan. Binnen het torenfundament treft hij aan een doodkist van 190 cm, zonder bodem of deksel, die bestaat uit drie lagen zandsteen tot een hoogte van 28,5 cm. De daarin liggende lichaamsresten hebben vermoedelijk behoord aan iemand die belangrijk genoeg was om in de kerk en in een doodkist te worden begraven, maar die geen lid zal zijn geweest van de familie die in de grafkelder was begraven.

Bovendien meldt Groneman dat alle begravenen met het gelaat naar het oosten zijn neergelegd, terwijl hij van dit “torengeraamte” zegt dat het met de voeten naar het oosten lag: vermoedelijk is Groneman gestuit op de overblijfselen van de – van een – pastoor.

Nu, specifiek, het gebruik van Bentheimer zandsteen voor de bouw van de “grafkelder” (38).

Uit de noot is af te leiden dat de familie van Dorenweerd tot aan de dood van Robert in 1411, desgewenst, over de Bentheimer zandsteen heeft kunnen beschikken. Maar er is geen reden te veronderstellen dat de kelder al in de vroege 11e eeuw door de

bouwheer van de kerk zou zijn gebouwd en dat toen zandsteen zou zijn gebruikt. Het is ook niet uit Groneman's studieverlag af te leiden en het hoogtepunt van het gebruik van de steensoort vindt plaats omstreeks 1450.

De grafkelder ligt in de noordoostelijke hoek van de kerk, onder het koor. Dit is een geliefde laatste rustplaats voor alle gelovigen maar blijft gewoonlijk gereserveerd voor belangrijke personen zoals priesters en landheren.

In de kelder treft Groneman o.a. het volgende aan: een zandstenen doorkist van 150 cm (binnenwerks), die *bestond uit tien stukken (?) zandsteen op kant*, zonder bodem en deksel, voorzien van een ruwe versiering op de zijspanningen van de hoofdsteen. Anno 2017 zou een kist van deze lengte zijn gebruikt voor een kind van circa 11 jaar. De hoogte van de kist wordt niet vermeld, maar er zijn (misschien) tien stukken zandsteen op kant voor gebruikt. Dat lijkt nogal veel voor een doorkist van een kind, zeker als de vergelijking wordt gemaakt met de zandstenen kist binnen het torenfundament.

De kist ligt niet langs de middenas van de kelder en Groneman vermoedt daarom dat er nog een ander geraamte naast heeft gelegen dat reeds geheel was vergaan. Misschien, maar de plek kan natuurlijk ook zijn gereserveerd voor later gebruik. Hoe ook, de kelder lijkt nogal eens als laatste rustplaats te zijn gebruikt.

De conclusie kan niet anders zijn dat dat de overledenen tot een hooggeplaatste familie, een voornaam gezin hebben behoord:

Een familie of gezin omdat in de kelder de resten liggen van een kind of van kinderen – kinderen volgens Groneman ook al zegt hij dat niet expliciet – én van volwassenen.

De familie/het gezin heeft kennis van en toegang tot de markt van zandsteen die, zeg, vanaf 1300 vooral in het oosten van het land is ontstaan.

Men kan het zich veroorloven een grafkelder te bouwen en een doorkist met versiering te laten maken.

Men is invloedrijk genoeg om zich een plaats te verschaffen in de kerk en zelfs onder het koor.

Nu enkele notities bij de menselijke resten.

Groneman treft o.a. ook aan een groot aantal tanden en kiezen, ook van kinderen, een onderkaak van een kind en twee vreemd gevormde schedels.

De schedels omschrijft hij als volgt: *.....menschenschedel, met zeer grooten gelaatshoek en hoog voorhoofdbeen van achteren zeer breed uitlopend..... en Een der twee andere schedels had zeer kleinen gelaatshoek*

Dat is wel bijzonder: de schedels hebben behoord aan mensen die een groeistoornis aan de schedel hebben gehad. Het lijkt dat hier sprake is van een vorm van craniosynostose (verbening van de schedelnaden) of van het syndroom van Crouzon. De aandoening kan erfelijk maar ook multifactorieel worden overgedragen **(39)**.

Tegenwoordig wordt de “Crouzon”-prevalentie op iets minder dan 1 op de 100.000 mensen geschat, incidentiecijfers zijn (mij) onbekend. Beiden zijn trouwens onbruikbaar om ook maar iets te zeggen over het voorkomen van de ziekte in de middeleeuwen, bovendien gaat het hier vrijwel zeker over één familie.

Aan het voorgaande kunnen het volgende worden ontleend:

Wordt een grafkelder (meestal) gebouwd door en voor een familie, hier is dat met een redelijke mate van zekerheid ook gebeurd, getuige de aanwezigheid van de resten van volwassenen én kinderen.

Een (thans) niet heel frequent voorkomende aandoening komt in deze familie tot tweemaal toe voor, zij het onder twee verschijningsvormen, symptomen. Dat wijst op één familie, mogelijk op één gezin binnen die familie.

Nu iets meer over reparaties aan en verfraaiingen van de kerk.

Groneman meldt *..... de ruime aanwending van tufsteen en zeer ouden baksteen (een kleinere soort dan de zoogenaamde “moppen”)..... (40)*.

Hij zegt niet waar hij ze heeft gevonden of waarvoor die baksteen is gebruikt; wellicht voor het herstel van de muren na de bouw van de grafkelder – of nadat grafschenders hadden toegeslagen – in de noordoost hoek van het gebouw?

Vervolgens treft hij aan drie stukken raamlood – één stukje wordt gevonden onder de verhoogde vloer, waarmee wordt bedoeld de vloer van het koor aan de oostzijde van de kerk – en drie stukken geschilderd vensterglas, waarvan één waarschijnlijk met figuren. Het is mogelijk dat de glas-in-lood ramen al in het oorspronkelijke gebouw zijn aangebracht, al in de Romeinse tijd werden ze gemaakt.

De vloer in de zaal van de kerk is bedekt met platte baksteen in zand, het koor deels

met platte baksteen en deels met vierkante, rode estrikken in zand. In het “westdeel” (de toren, HJ) liggen estrikken zonder samenhang en een klein aantal tot gelijkzijdige driehoeken afgeslepen stukken vloersteen die duiden op een meer sierlijke vloer, misschien afkomstig van het altaar.

Schut (2017) schrijft over de middeleeuwse kerken van Elst, Wolfheze en Oosterbeek: *Het waren eenvoudige gebouwen met een dak van stro of later van leisteen*. Of in Wolfheze aanvankelijk inderdaad stro is gebruikt is onbekend, wellicht kwam daarvoor ook riet in aanmerking (41).

Op zeker moment is er leisteen als dakbedekking aangebracht; nog steeds kan men er stukjes van dit materiaal vinden. Onbekend – en ook niet meer te achterhalen – is wanneer precies deze verfraaiingen en reparaties hebben plaats gehad.

Het kerkgebouw heeft soms kostbare reparaties en verfraaiingen ondergaan en er is zeker één inwendige “toevoeging” aangebracht (de grafkelder). Deze veranderingen dateren vermoedelijk uit meerdere, gespreid in de tijd liggende perioden.

Sommige veranderingen zijn kostbaar geweest en zullen zijn uitgevoerd door iemand van een zekere (hoge) welstand die een persoonlijk belang had bij het gebouw en dat zal hier de bouwer van de grafkelder zijn.

Mijn samenvattende eindconclusie luidt als volgt:

De laatmiddeleeuwse van Dorenweerts zijn over een lange tijdsperiode tot aan het overlijden van Robert in 1411 als parochianen betrokken geweest bij de kerk van Wolfheze.

Nu nog even terug naar de beide gevallen van craniosynostose in deze familie. Zou ik worden gedwongen – een mes op de keel b.v. – aan te geven in welk tijdvak deze zich zouden hebben voorgedaan dan zou ik kiezen voor de tweede helft van de 14e eeuw. Daarbij zou ik dan wijzen op: **a/** het relatief nogal lange aanblijven van Bernd III als heer van Dorenweerd; **b/** de vermoedens, tot tweemaal toe, van “ad interim” heren van Dorenweerd, hoewel het gegeven dat Bernd in de 1370-er jaren enige tijd “in de ban” is geweest een complicerende factor is, zie de desbetreffende noten in het familie-overzicht aan het einde van dit hoofdstuk; **c/** het gegeven dat Albert van Dorenweerd in 1430 wordt genoemd als voormalig eigenaar van het goed ten Broeck, terwijl er verder over hem niets bekend is.

Nu wil ik bezien of deze conclusie vanuit een ander gezichtspunt kan worden onderbouwd.

Het heeft er alle schijn van dat de familie nimmer een eigen kerk en/of een eigen

kapel op de Zuidzoom heeft laten bouwen. Althans, ik heb er lang en intensief naar gezocht maar niet kunnen vinden. Ook is er – bij mijn weten – tot nu toe nooit zelfs ook maar een spoor van een familiebegraafplaats elders op de Zoom aangetroffen. Evenmin zijn er aanwijzingen dat familieleden elders op de Veluwezoom, b.v. in kloosterkerkhoven, zouden zijn begraven; de enige uitzondering die ik ken is de Hendrik van Dorenweerd die in een onbekend jaar in Elten is begraven.

Veel “negatieven” dus, die natuurlijk niet kunnen leiden tot de slotsom dat de van Dorenweerds dús het kerkgebouw van Wolfheze zouden hebben gebruikt en onderhouden. Wél leiden ze tot enig aanvullend inzicht dat er niet strijdig mee is.

Ook krijgen deze bevindingen enig reliëf als wordt nagegaan hoe Robert’s opvolgers als heren van Dorenweerd zich hebben verhouden tot de Wolfhezer kerk en tot andere kerken in de regio.

1/ Omstreeks 1415. Enkele jaren na Robert’s dood wordt de Dorenweerdse kapel gebouwd aan de kruising van de Oude Oosterbeekseweg en de weg naar de capelle, nu de Holle Weg (42).

Vrij snel na Robert’s overlijden laat zijn schoonzoon een kapel in de heerlijkheid van Dorenweerd en in de parochie Wolfheze bouwen. Dit is een aanwijzing dat er, althans in het gebied van de heerlijkheid, nog niet zo een gebouwtje stond.

Het is niet goed voorstelbaar dat er elders in de parochie nog een kapel zou zijn geweest, omdat de kerk in het dunbevolkte noordelijk deel van het kerspel staat en een tweede kapel in het zuidelijk deel overbodig lijkt. En dat geldt ook indien de kapel buiten de heerlijkheid zou hebben gestaan.

2/ In 1416 sticht Jutte van Asperen in Oosterbeek een vicarie gewijd aan God en de Heilige Maagd, enige goederen voor het zieleheil van haar overleden man Robert en zijn voorouders (43).

Dit oogt als een tamelijk opvallende actie – een breuk met de kerk van Wolfheze – van de weduwe van Robert, maar kan misschien ook anders worden geduid. Immers, op enig tijdstip voor 1402 heeft de burggraaf van Montfoort de eigendom van de Wolfhezer kerk verkregen. Daarom misschien heeft Jutte niet een vicarie in de Wolfhezer kerk maar in die van Oosterbeek gesticht. Maar daarom geldt natuurlijk ook dat om dezelfde reden haar echtgenoot wel in Oosterbeek kan zijn begraven; aanwijzingen daarvoor zijn er echter niet.

3/ Tot aan het jaar 1473 is Willem Ingenieuwland, pastoor van de Wolfhezer kerk, vicaris te Oosterbeek. Hij is bepaald niet van onbesproken gedrag en is bevriend met

Johan van Hemert en Dorenweerd en echtgenote Sophia van Bylandt, die invloed hebben in de Oosterbeekse kerk. Na Willem's overlijden in 1473 worden Johan en Sophia van Bylandt collatoren van de Oosterbeekse kerk (44).

4/ Op 1498-03-23 schenkt Sophie van Bijland van Dorenweerd aan de Arnhemse St. Walburgkerk de helft van de grove en smalle tiend te Randwijk voor twee memorieën en op haar graf (in de kerk) en vier wekelijkse missen op het Heilig Kruisaltaar; de schenking wordt begroot op *soeventien golde Franckrixe erffelicker reynten* (45).

5/ Margaretha van Homoet, weduwe van Jan van Voorst en vrouwe van Dorenweerd geeft in 1517 opdracht tot de bouw van de kapel in Heelsum (46).

Blijkens een brief van Johan van Wytenhorst – voogd van de minderjarige kinderen van de heer van Dorenweerd – uit 1556 is *die kerkck van Heelsem noch in corten verleden jaeren een cappel geweest...* en... *Daarna is deselve capelle in een parochiekerk erigiert worden.....* (47).

• 1413. Op 1413-03-09 draagt Wolter van Dorninck van Dorenweerd over aan Derck van Arnhem “Roesande mit twee hoeven holts in den busch en de Coutersweerd mit alle oere toebehoryge...”; voorts en op dezelfde dag ontvangt hij “den Coweerd en voorts alle goet he ende sine alderen van der (onderstreping door HJ) herlicheit van den Dorenweerd hebben gehalden ende halden...”. Iets later, in 1428 krijgt Derck van Arnhem het huis Rosande met de hoge en lage heerlijkheid (48).

Was het al bijzonder dat Robert als “dienstman” werd beleend met de lage én de hoge jurisdictie in zijn heerlijkheid, nog opmerkelijker wellicht is het gegeven dat de overdracht van Rosande door de heer van Dorenweerd aan Dirk van Arnhem in 1413 of eerder óók de hoge rechtsmacht inhiel. Nu gaat het in 1413 niet om een “van Dorenweerd” maar om een schoonzoon van Robert, Wolter van Doornick, en het is mij niet duidelijk of toen ook al de hoge jurisdictie is overgedragen. In 1428 wordt dat wel gedaan, maar waarom krijgt de ministeriaal Derck van Arnhem die hoge heerlijkheid? Is dat hier niet even opmerkelijk als in 1402 bij Robert van Dorenweerd? Het is duidelijk: ik ben er niet uitgekomen.

Tegen het einde van dit hoofdstuk geef ik hier eerst nog een drietal citaten van enkele historio- grafen.

• Na het uiteenvallen van het Hamalandse goederencomplex in de 10e en 11e eeuw komt de bisschop van Utrecht in het bezit van zeer grote delen van de Veluwe. Echter, enkele gebieden zijn daarvan uitgezonderd, en wel – op de Zuidzoom – Dorenweerd en (een deel van) Oosterbeek die, in de woorden van Nijhoff, elk hunnen bijzonderen heer hadden.

- Van Spaen over het geslacht van Dorenweerd: *nergens [wordt hetzelfde] met de titel van Nobilis, Edel, vereerd.*

- In het voorgaande is gebleken dat de van Dorenweerds verwant zijn geweest met families die te zien zijn als dienstmannen, zoals zij zelf altijd zijn geweest. Zij hebben niet de hoge status van oude Gelderse geslachten als die van Bahr, van Wisch en van Borculo. Schrijft van Winter: *Soms trouwde een edelman weliswaar met een vrouw uit een ministerialenfamilie, maar meestal blijkt zij bij nader inzien dan toch een edelvrije moeder te hebben gehad en noteert daarbij: Een schijnbaar ongelijk huwelijk tussen een edelman en een ministerialin is dat van Dirk van Wisch en Agnes van den Dorenweerde in het begin van de 15e eeuw. Maar Agnes was de dochter van Robert van den Dorenweerde en Jutte van Asperen van Polanen, dus van een edelvrije moeder. De staat van een edelvrije moeder werkte dus door op haar kinderen, ook als haar man niet ebenbürtig was.*

- Van Winter meent ook dat de Dorenweerd de enige Gelderse burcht is geweest die als een dienstleen is gehouden.

Mijn algemene conclusies aan het einde van dit hoofdstuk luidt als volgt:

Op basis van hiervoor vermelde gegevens, observaties en aanwijzingen is het redelijk aan te nemen dat de familie van Dorenweerd zich al rond het jaar 1000 op de Zuidzoom heeft gevestigd en als beheerder van Meinwerk's nagelaten gronden en goederen in het gebied van de Duno en Wolfheze is opgetreden.

Deze conclusie leidt er toe dat het niet mogelijk is a/ een continuüm aan te tonen tussen de hoog-- en de laatmiddeleeuwse van Dorenweerds vanaf Bernd I omstreeks het jaar 1250 en b/ de dynastie van Dorenweerd aan te merken als wellicht de oudste riddermatige en ministeriale, niet adellijke familie van het gewest Gelre.

De laatmiddeleeuwse dynastie van Dorenweerd tussen \approx 1250 en 1411 is een factor van belang geweest op de Zuidzoom en in de wijde omgeving en heeft in de parochie van Wolfheze als parochiaan een dominante positie gehad.

De grafkelder in de Wolfhezer kerk is gebouwd en gebruikt door de laatmiddeleeuwse heren van Dorenweerd.

**Heren en Vrouwen van Dorenweerd, gezins- en/of familieleden
(Tweede versie, 2018)**

Heren van Dorenweerd

≈ 1250 Bernd I
∞ ?

≈ 1280-? Hendrik I
∞ ?

1294/5- ≈ 1310 Jacobus **(1)**

≈ 1317- ≈ 1333 Bernd II
∞ Agnese, dochter van
Jan van Meerlo **(2)**

≈ 1334-1358 Hendrik II **(3)**
∞ Geertruid van Appeltern **(4)**

≈ 1358-1389 Bernd III
∞ Aleyd NN **(5)**

≈ 1370 Sander **(8)**

≈ 1376 Geryt **(9)**

1389-1411 Robert
∞ Jutte van Asperen

1412-1419 Robert's dochter
∞ Wolter van Doornick

1419-1425
∞ Dirck van Wisch

Notities

Gezinsleden: Onbekend. Familie: Wouters vader van
Heteren, Geeraerd van Dolre

Zoon van Bernd I

Vermoedelijk familielid: Roit Otte (1310)

Tussen november 1305 en september 1307
baljuw in het Gooi en het land
van Amstel. Hendrik (1305, broer)

Zoon van Bernd II. Alexander (1350); Coep (1353/4);
Sander (1353)

In 1358: Robbrecht, broer (5.1.) Sander; Bernd,
Jacob's zoon; Sander, knape; Jacobus (1368/9);
Sander (1369, 1370, 1371/2); Geryt (1376) **(6)**;
Robert(1386) Familie's: van Kattenbroek, Borren
van Hemmen, van Arnhem, van Doornick **(7)**

Ad interim?

Ad interim?

Twee dochters, NN en Agnes

Voornaam onbekend

Robert's dochter Agnes **(10)**

P.M. In het "*Cartularium*" O.L. *Vrouweklooster* komt een post voor van 1430-02-22: *Item van Berndes von Duuen* (Duven, Duiven?) *guide ten Brocke dat Albert Van Doorweert laest hadde, thyen schilling*. Onbekend is wanneer deze Albert heeft geleefd, hij is elders niet aangetroffen. Zie ook Neeffjes, 1992.

1. In dit overzicht wordt Jacobus voor het eerst vermeld als heer van Dorenweerd, omdat hij de enige van Dorenweerd is die in de onderhavige periode is aangetroffen en ook “heerlijke” taken lijkt te vervullen. Ook lijkt zijn opvolger Bernd II nog te jong om als zodanig op te treden. In 1294/5 ontvangt Jacobus 2 pond uit een niet met name genoemd leengoed in de Betuwe. In dit jaar ook neemt hij deel aan Gelre’s veldtocht naar Roermond; volgens de rekening 1294/5 van het graafschap: *Item Jacobo de Dorenwerde iussu domini Lamberti pro expeditione comitis apud Ruremunde ...* 2 pond. Jacobus doet mee aan deze tocht op bevel van zijn heer Lambertus, van wie hij dan wel een vazal is; Jacob is rond deze tijd ook een vazal van de graaf van Gelre. Op 1296-10-29 erkent ridder Johannes Lopes dat hij heeft overgedragen aan Jacobus de Dorenwerde, knaap, zijn tiend in Lewe en zijn goederen in Nuda. Jacobus wordt genoemd *strenuus famulus* (ijverige dienaar) *Jacob de Dorenwerde* en wordt dus Johan’s vazal. Waarschijnlijk is Johan in de oorlog tegen Brabant door Jacob gevangen genomen. Rond de overgang naar de 14e eeuw komt Jacob voor een stuk grond in Drielerbroek als betalingsplichtige voor op een tienslijst. Op 1301-03-18 is Jacobus de Dorenwerde pachtheer van Theodericus de Schonehave, Gerdungus. Daarvoor verpandt hij o.a. zijn goed Schoonhoven bij Bennekom aan Gerdungus van Schoonhoven. Deze Gerdungus treedt ook op 1292-11-05 op, wanneer Gijsbert van Dolre intreedt in en 100 pond Hollands schenkt aan de RDO. Op 1304-02-20 is Jacobus 40 oud brabantse marken verschuldigd aan Winandus Cisarii en Johannes van Nelle en op 20-05 van dit jaar treedt Jacobus de Dorenwaerde op als borg. Op 19-10 belooft hij te betalen aan “Henricus filius ex Paleide” (palude: veen, moeras, het zal hier gaan om een broek) 50 pond penningen. Op 1305-10-19 verklaart Stephanus Borro schuldig te zijn aan Theodericus, dienaar van de priester te Oesterbeck, een som van 23 pond, waarvoor als borg optreedt o.a. Jacobus de Dorenwerde. Op 1305-10-24 heeft Jacobus een schuld van 50 pond aan Henricus, zoon van Wernerus ex Palude en op een onbekende datum in dit jaar staat Arnoldus Winekini borg voor Jacobus wegens een betalingsverplichting van laatstgenoemde aan Henricus de Palude. In 1310 wordt gesproken van een *Jacobus uten Dorenwerde*, maar hij wordt niet vermeld als “knaap” of ridder. 2. Bron: Registrum Guidonis, P.W.A. Immink e.a., 1996. 3. In 1345 gerichtman van Veluwezoom; daarna komt hij in dit onderzoek niet meer voor. Dit houdt in, dat er in feite onvoldoende basis is om hem aan te merken als heer van Dorenweerd tot aan 1358. De reden, waarom hij in dit overzicht wél als zodanig is aangemerkt is dat Bernd III in dit onderzoek omstreeks 1358 voor het eerst heer van Dorenweerd is genoemd. 4. Zie Jansen 2015. 5. Werner, 1886. 5.1. Robbrecht is identiek aan Robert van Dorenweerd. 6. Geryt wordt in dit overzicht als gezinslid opgenomen en als heer van Dorenweerd in 1376. 7. Kort, en vooraf gezegd is een “zoenovereenkomst”, een contract tussen de dader en het slachtoffer en/of hun nabestaanden. De familieverbanden blijken uit een uitspraak van de proost van Arnhem op 1358-03-15: *Dit is segghen des proests van Arnhem als tusschen den here van Yselsteyne, sinen broederen ende sinen maghen ende sinen hulperen, aen die een side, ende haren*

*Willam Borren van Hemmen, sinen broederen ende horen kijnderen ende sijnre zuster kijnderen, haren **Bernt** van den Dorenweert, Robbrecht sinen broeder, haren Otten van Doernic ende sinen broederen, haren Diric van Arnhem, sinen broederen ende horen kijnderen ende sijnre zusteren kijnderen, **Sander van den Dorenweert**, Bernt van Dunen, **Bernt van den Dorenweert**, **Jacobs soen, ende voert die vanden Dorenweert gheboren sijn**, die Otten magghe van Cattenbroec waren, aen die ander side, alse van den dootslaghe van Otten van Cattenbroec, daer God die ziele af hebben moet. Jnt yerste, want die here van Yselsteyne seyt, dat hi dese zoene van Otten dodo voers. wittelic ende wael voldaan heeft, ende her Willam Borre ende die andere voerscreuen croenen, dat si daer verbrec in hebben, dat hem die zoene nyet voldaan en is, want si daer gheen ghelt af ontfaen en hebben, so sel de here van Yselsteyne, haren Willam Borren of haren Bernde voers., van wilken hijs yerste van hem tween vermaent wart, enen dienst doen, dat is te verstaen, als dat hi hem senden sal tyen manne ghewapent tyen daghe in hore hulpen, die hem dienen sellen te ridderrecht, al daert die here van Yselsteyne mit eren doen mach, ende hier mede sellen si wittelic ende wael versoent wesen vanden dootslaghe van Otten van Cattenbroec voerscreuen; ende wanneer de here van Yselsteyne den enen van hem tween desen dienst ghedaen heeft, daer mede sal hi alle den anderen voldaan hebben. In oerconde deser dinghe hebben wi Gherijt van den Veen, proest van Arnhem, als een zeggheer deser zoene voers., ende wi Arnoud, here van Yselsteyne, Johan van Yselsteyne, thesauryer der kerke van sinte Marien tUtrecht, Ghisebrecht van Yselsteyne, heren Herberens soen van Yselsteyne, ridder, ende Ghisebrecht van Yselsteyne, haren Otten soen van Yselsteyn, knape, van der eenre side, Willam Borre, here van Hemmen, **Bernt, here vanden Dorenweert**, Diric van Arnhem, **ridders, ende Sander van den Dorenweert, knape**, van der ander side, want wi an beyden siden dese vorschreuen zoene gheloofi hebben ende ghelouen wittelic ende wael te houden, onse seghele aen desen brief ghedaen... (Codex Diplomaticus Neerlandicus II). **8.** Sander van den Doerenwerde verzoent zich, ter liefde van hertog Willem van Gelder, met het kapittel en verzoekt zijn vrienden, het kapittel niet te verhinderen in het verkopen van de tienden te Amerongen. De vraag is of hij dat doet als heer van Dorenweert of juist niet. **9.** Op 1376-07-27 doet Machteld van Gelre, gravin van Bloys en Zutphen, uitspraak tussen de deken en het St. Walburgis kapittel van Zutphen en heer Berndt van den Doerenwerde. Hierbij heft het kapittel de ban op over heer Berndt en zijn vrienden en wordt bepaald dat Berndt gedurende drie jaar acht malder “twyspiltcorns tot Arnhem opt Sant” en voorts drie jaren lang de achterstallige pacht tien malder per jaar en in het laatste jaar elf malder koren voor de deken zal opbrengen. Deze vermelding botst op enkele punten met een regest uit het archief van het Kapittel van St. Walburgis, gedateerd 1438-09-25: Reynalt van Homoit, heer van Dorenweert, verklaart van deken en kapittel van St. Walburgiskerk te Zutphen gepacht te hebben alle kapitteltienden van alle weerden, gelegen in de heerlijkheid Dorenweert, van de Ae (de Aa) tot Redinchem, tegen tien malder “twyspelt” koren Arnhemse maat per jaar, af te dragen aan hun rentmeester te Arnhem “opt Sandt”, en op voorwaarde dat hetgeen eertijds door bemiddeling van “de vrouwe van Beloys”*

overeengekomen is tussen heer Geryt van den Dorenweert en Reynalts voorvaderen, nu vervalt. In het kader van deze paragraaf is het belangrijkste verschilpunt, dat de ene bron Berndt vermeldt als heer van Dorenweerd en de andere Geryt. In laatstbedoeld stuk wordt met *vrouwe van Beloys* bedoeld Machteld van Gelre, na haar huwelijk met Jan van Blois op 1372-02-14. Jan en Machteld overlijden resp. in 1381 en 1384. De overeenkomst tussen Machteld en Geryt van den Dorenweert moet dus dateren van de periode tussen 1372 en 1384; de datum van de uitspraak van Machteld zal dus juist zijn. Geryt wordt in het tweede stuk niet alleen aangeduid als heer van Dorenweerd, hij handelt als zodanig en wordt door Machteld kennelijk ook in staat en bevoegd geacht om een rechtsgeldige overeenkomst te sluiten. De verklaring hiervoor kan zijn dat Gheryt, omdat Berndt gedurende enige onbekende tijd in “de ban” is geweest, als “heer ad interim” is opgetreden. **10.** Melding in het necrologium van “begiftigers en bezittingen” van het Carthuiser convent bij Utrecht: *Item nobilis domicella Agnes de Wisch. Ista bona domina dedit nobis diversis vicibus et per partes ultra centum florenos ghelrenses. Requiescat in pace.* (Bron: Kronijk historisch gezelschap Utrecht 1857, p.138). Het is niet zeker dat het hier gaat om Agnes van Wisch-van Dorenweerd.

Locatie van de Wolfhezer kerk anno 2018
Foto: de auteur

NOTEN

1. Bron Berghapedia, download 2016-03-10. De grenzen zijn niet exact bekend. Het splitsingspunt van de Rijn en de IJssel zal volgens Gjallar bij Malburgen hebben gelegen.
2. Volgens van Winter heeft de vrouw van Diederik niet Bava geheten zoals vrij algemeen wordt aangenomen, Adel en ridderschap in Gelre, 2013, p. 16 p. 18).
3. Ik beperk me hier tot een opsomming van goederen op de Zoom.
4. Zie o.a. Kuys, 1994; Kos, 2002; Jongbloed, 2013/3.
5. *.....die Grafschaft in den Gauen Hunesgo und Fivelgo nebst allen Gerechtsamen und Einkünften mit dem Recht zu freier Verfügung zum Nutzen der Kirche und gestattet dem Erzbischof daselbst die Errichtung zweier Märkte zu Winsum und Garreweer, für welche er Zoll zu Wasser und zu Lande, Münzrecht und Gerichtsbarkeit verleiht.*
6. *So tritt uns Meinwerk aus dem Bilde der Vita als eine tüchtige und, wenn auch derbe, so doch im Grunde wohlwollende und gutmütige Persönlichkeit entgegen, als ein treuer Diener der Kirche und des Königs, als ein wahrer Vater des ihm anvertrauten Bistums.*
7. Overigens: de vraag die zich hier laat stellen is waarom hij niet ook graan heeft gegeven aan de IJsselregio, aan de inwoners van de graafschap. Verder: wat is de rol van Diederik, Meinwerk's broer, en graaf in Teisterbant en ook: wat is de praktische betekenis van het woord "bouwlyuden": landbouwers of timmerlieden
8. Adela heeft voor haar dood – te nadele van Meinwerk – nog goederen geschonken aan "Elten"; om welke goederen het gaat is (mij) onbekend.
9. Bruyel staat voor weide of beemd, hier de latere Kloosterweide in het beekdal
10. Ik ga voorbij aan het gegeven dat het gebouw tussen de jaren 1031 en 1357 soms een kerk dan weer een kapel is genoemd, zie Jansen 2016.
11. Email 2017-07-19 Chr. Rigg, Bennekom.
12. Het Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC) van de Universiteit van Amsterdam heeft mij in 2006/7 mondeling medegedeeld dat het op basis van zijn bevindingen moeilijk is tot een datering van de bouwresten te komen, maar dat toren

en zaal tegelijkertijd zijn gebouwd. Bekend is dat de terp en de kerkresten enkele malen zijn doorgraven en blootgelegd voordat Groneman in 1893 zijn onderzoek deed.

13. De meeste andere namen zijn onbekend, maar Duethekin en Duethekinum zullen staan voor Doetinchem. Ook wordt Reinconem genoemd maar of dat werkelijk staat voor Renkum? De naam lijkt te “modern”, te laatmiddeleeuws, voor die plaats in het begin van de 11e eeuw.
14. Germanen hebben een heilige angst voor de grafheuvels van hun voorouders. Voorouderverering, niet getolereerd door het christelijk geloof, heeft plaats nabij grafheuvels en wordt tot ver na de kerstening gepraktiseerd (Borman, Archeologie in Gelderland). Bij grafheuvels hebben heksen- en kattendansen plaats en zij zijn tevens de woonplaats – volgens de Drentse dominee Jan Picardt (1600 -1670) – van “witte wieven”. Anno 839 zal de kerk van Herodna (Hrethna, Hretha) in het Renkumse Beekdal benoorden de Bennekomsseweg wellicht ook tussen grafheuvels staan; deze kerk staat vermoedelijk op ongeveer gelijke topografische hoogte als die van de latere kerken in Bennekom en Wolfheze.
15. Arbeidsdiversiteit: Steen- en pottenbakkerijen, visserij, riviertollen, aanlanding van mensen en goederen, rietbouw, rijshout. Op de Zuidzoom ook kerken, kloosters en kastelen.
16. De Deventer burcht, vermoedelijk aangelegd in dezelfde tijd als de Zutphense ringwalburcht, wordt hierin niet betrokken omdat er te weinig gegevens over zijn. Bovendien is het niet aannemelijk dat er te Deventer een Hamalands grafelijk centrum is geweest.
17. Op het punt van de bewoning van en de brand op de Duno is er een zekere overeenkomst met het “motte-kasteel” van Montferland: dat is ook kort bewoond geweest en (twee maal) door brand getroffen.
18. Een benadering om dit uit te werken kan zijn om aan te geven wat hij níet heeft gedaan, een soort van “tegen-feitelijke” redenering op te zetten. Meinwerk hád immers kunnen besluiten om in Wolfheze de gebruikelijke éénbeukige, ge-ooste, tufstenen zaalkerk zonder toren te vestigen, zoals hij in Bennekom heeft gedaan. En ook: hij hád zo een kerk op de Duno kunnen bouwen: een hooggelegen plek, nabij een waterloop en, waarschijnlijk, een doorgaande weg door het latere Koenenbos, opvallend en op loopafstand van de walburcht. De redeneringen zijn nuttig om “feitgebaseerde” bevindingen beter te begrijpen.
19. Circa 788 missioneert Liudger in o.a. Hunsingo en Fivelgo. Een oud handschrift

meldt dat Liudger's werk niet tevergeefs was: *De heilige Liudger was de eerste bisschop van Münster en dat tijdens het bewind van koning Karel. En hij bekeerde deze landen: Hunsingo, Humsterland, Fivelgo, Reiderland, Emsigo, Brokmerland en alle landen die daarin gelegen zijn. Het volk bekeerde hij geheel tot het christendom. En al deze landen zullen behoren aan de geestelijkheid van Münster.* Oudfries Handschrift, Reg. Hist. Centrum Groninger Archieven, Ommelander. Archieven, inv. Nr. 60, f. 10v-11v.

20. De locatie van kerk van Rodgarius is niet precies bekend, maar ik vermoed die nogal hoog in het Beekdal, zie Jansen 2011, p. 53.
21. De vraag is of “gelaagd begraven” in de volle en late middeleeuwen door de kerk wordt geaccepteerd. In *Batavia Sacra* of *Kerreljke Historie* wordt vermeld: *Het is niet geoorlofd den eenen dooden boven op den anderen te begraven.*
22. Wellicht óók tussen de inwoners van Renkum onderling: zij die eigendom van Meinwerk zijn moeten de tiend betalen, zij die eigendom zijn van Elten wellicht niet of althans voorlopig niet. Ik heb dit niet onderzocht. Onbekend is om welke soort tiend het hier gaat, misschien waren er enkele soorten tienden, maar ik vermoed dat de vruchttiend, de tiend op gewassen er wel bij was. Onbekend is ook wie verantwoordelijk is voor de inning van deze belasting: vermoedelijk is dat de “pater familias” die ook deel is van de schenking. En tenslotte de opmerking of het nu wel zo gewoon is dat de tiend aan een kapel en niet aan een (kerspel)kerk is verbonden
23. Dit is een ander beeld dan later in de historiografie ontstond, waarin het dorp een tamelijk grote rol kreeg toebedacht als geboorteplaats van Meinwerk. Adela is ook wel gravin van Renkum genoemd, er zou een graafschap Renkum zijn geweest en Balderik zou in zijn solarium in deze plaats hebben gehad. Dit laatste is alleen waar als Renkum wordt begrepen als de *ruimte* van Renkum
24. De kerk heeft gestaan in het gebied van de huidige Gemeentelijke begraafplaats ‘Onder de Bomen’, met de in de 13e eeuw gebouwde toren gericht op de uiterwaard. Het gebouw is ontstaan uit een bijna-vierkant dat in 1838 door Eijck van Zuilichem wordt beschreven: gebouwd van tufsteen, op de vier zijden voorzien van rondbogen, vermoedelijk Romaanse rondbogen, datering van het vierkant 11e eeuw. Nu is het fascinerende hier dat men dat vierkant in de diverse verbouwingen door de eeuwen heen heeft willen behouden, tegen de heersende kerkelijke bouwvoorschriften of -gebruiken in. Het vierkant heeft wellicht gediend als bid- of slaapcel (voor Wichman en/of Adela?). Tenckhoff (caput CXXXVIII) zegt dat Meinwerk opdracht geeft een dorsaal uit de slaapkamer van zijn moeder – *dorsale in cubicolo matris* – in Radinheim mee te nemen naar zijn klooster in Paderborn

(Zie ook Jansen, 2014, 2016). Het vierkant wordt van tijd tot tijd vergroot en/of verfraaid tot een ongebruikelijke noord-zuid gerichte zaalkerk en dat gebeurt steeds als de kerken van Bennekom en van Wolfheze in verval blijken/lijken te zijn.

25. Borchhoeu, het Goor, Luttelveld, de Homedenet, Nedermeden. Een ander voorbeeld komt uit 1454, wanneer Otto van Asperen belooft 5½ mark zilver te zullen betalen in de hof te Redinchem, wegens de tienden in Haaften en Hellouw, Teisterbant.
26. In Gelre zouden de families van Dorenweerd en van Middachten niet de enigen zijn die “banden” heeft met en in het Groningse. Van 1300-11-11 dateert b.v. een brief van Stephanus van Wisch en zijn zoon Hendrik aan hun nabestaanden Eminge en Hebelinge in Middelstum en Husinge (Jansen 2011, 2014, 2015, 2016). Toevallig of niet, later in de middeleeuwen zijn er (ook) signalen van migratie tussen gebieden die eens aan de van Hamalands hebben behoord. De twee laatste mannelijke telgen uit het oude Gelderse geslacht van Wilp, afkomstig uit het gelijknamige dorp aan de IJssel in de graafschap Hamaland, zijn in de 15e eeuw leenmannen van de kerk van Wolfheze en Heteren en van het goed van Rosande; ook hebben zij rechten op het veer op de Praast. Het geslacht van Wijhe in Echteld bij Tiel is ongetwijfeld afkomstig uit het gelijknamige dorp aan de IJssel in de graafschap Hamaland. Tiel was de belangrijkste stad in Teisterbant waar de van Hamalands waren gegoed en bij Echteld is de zilveren munt van Adela gevonden, zie het vorige hoofdstuk. Vóór juli 1413 krijgt Jan van Wijhe Walravensz. een leen op Hof Wolfheze; in 1408 heeft hij een Seelbeekhoeve gepacht voor de duur van een jaar. Tussen 1413 en 1437, hoogstwaarschijnlijk na 1421-11-07, wordt dit leen overgedragen aan Herman van Wijhe en in 1492 wordt Reyner van Wijhe met de *hoff tot Wolfheesen* beleend, alsook met de giften van de kerk in Heteren. In 1402 ontvangt Hille, vrouw van Johan van Wijhe, een *hoffstat tot Oosterbeke, met eenen thiende daerbij gelegen, ende daerto gehorende 8 mergen lants, gelegen in der maelschap van Sesselingen* (onder Elst); Hille's echtgenoot is een zoon van Henrick van Wijhe, die in 1424 met Oorsprong en toebehoren wordt beleend. Ook zijn er familieverbanden tussen de van Wijhe's, de van Wilps en de van Middachtens.
27. Een omgrachte vierkante of rechthoekige burcht mogelijk/vermoedelijk bestaande uit twee bouwlagen en een kap. Bron: Kastelenlexicon/KasteleninNederland, download 2017.
28. Hermans (2013) geeft nadere informatie over de burcht, maar die zal niet de oorspronkelijke burcht betreffen. Hij vermeldt wel de ministeriaal Barend van Dorenweerd als bouwheer maar geeft er geen jaartal bij. Een tweede reden waarom hij niet Bernd I kan bedoelen is dat de burcht in 1260 en in 1280 is verwoest. Hij

zal dus de burcht bedoelen die na 1280, door vermoedelijk Hendrik I is gebouwd, een stenen burcht. Dat blijkt ook wel uit de gegevens die hij over deze burcht verstrekt: de toepassing van boogfriezen, vooral toegepast bij Romaanse kerken van tufsteen uit de 12e eeuw; waterput in de muur uitgespaard. Hermans stelt de hoogte tot aan de kapvoet op 17 m en het aantal niveau's op 4. Er is een uitwendig privaat op niveau 1, een keuken in de kelder en er is een sluitbalk achter de voordeur. Hij doet geen uitspraken over het gebruikte bouw materiaal, hout, baksteen of vakwerk. Overigens, Hermans spreekt niet over een "burcht" maar over een "woontoren". Nog een enkele notitie bij de locatie van de burcht: in de uiterwaarden, aan de voet van de stuwwal op 1½ á 2 km hemelsbrede afstand van de Duno-burcht. Voor een wachtpost is een locatie bij de rivier logisch – zeker bij de Rijn die ook toen al een belangrijke "watersnelweg" was – maar het is onbekend waarom voor deze plek aan de Rijn is gekozen. Hoe de hoofdstroom van de rivier rond het jaar 1000 "liep" is onbekend. Misschien heeft men voor de westzijde van de Duno-burcht gekozen met het oog op de dreiging van de Vikingen, die meestal uit het westen kwam? De laatste aanvallen in de regio waren in 1006 – Tiel – en in 1007, ook ten westen van de Zuidzoom.

29. De vermelding van deze beide families wordt wel apocrief genoemd. De reden voor de aanval is onbekend maar algemeen wordt aangenomen dat die te maken had met de anarchie die heerste op en langs de Rijn tot in Keulen en Mainz toe; in dit tijdsgewricht zijn de stapelplaatsen Keulen en Dordrecht de belangrijkste begin- en eindpunten van de handel over Rijn en Waal. Een uiting daarvan is dat, naast onrechtmatige tolheffing, het vrachtvervoer op de rivier vaak wordt gehinderd en de vracht gestolen. Om te komen tot een beteugeling van deze situatie wordt op 1259-11-14 een landvrede gesloten. Deze vrede moet het mogelijk maken dat kooplieden en andere reizigers nu veilig door de bij het verbond aangesloten landen kunnen trekken, onder betaling van tolleren en weggelden. Elke heer zal geschikte lieden benoemen die alle klachten over vredebreuk onderzoeken, waarna de landheer zal zorgen voor vergoeding van de schade. Als die heer niet machtig genoeg is zullen de bondgenoten hem helpen; is hij gewoon onwillig dan zullen zij hem dwingen. De landvrede wordt o.a. ondertekend door: Graaf Otto II van Gelre, de Utrechtse bisschop Hendrik van Vianden, de graven van Gulik en Kleef, de gravin van Bergisches Land; de aanval wordt uitgevoerd door Sweder van Vianen (* 1220 of 1225, † waarschijnlijk 1285-04-01). Praktisch gesproken is de landvrede een mislukking: rovers – roofridders worden ze vaak genoemd – blijven actief en er wordt nog steeds tol geheven op plaatsen waar dat niet is toegestaan. Heeft Bernd andere overtredingen begaan, zoals grondaanwas stimuleren en zich toe-eigenen? De latere heren van Dorenweerd zijn bekend om hun "agressief kribben", d.i. dat zij door de aanleg van kribben de Rijn naar het zuiden hebben gedwongen, met landwinst op de rechteroever als doel en gevolg. In 1561 speelt "kribben" nog altijd een rol. Blijkens een melding in Geldersche Byzonderheden,

1808 (p. 72) zegt bosmeester Frerick van Rennes *welk else pasken in tyt van hoefdinge ende cribben* (hoofden en kribben in de rivier) *als te waterwaerts zeer propys* (geschikt) *gelegen* Met het “Else pasken” wordt het gebied Seelbeek bedoeld. Nogmaals, het is onbekend of en wat Bernd zou hebben misdaan. Het kan ook zijn dat hij op de Zuidzoom en elders te machtig was geworden naar de smaak van enkele leidende figuren in de coalitie: er zijn veel en velerlei contacten tussen enkele coalitie-genoten. In grote lijnen: Otto II van Gelre heeft geen enkel belang bij een machtig huis van Dorenweerd in zijn achtertuin; de heren van Gelre zijn er – onder onbekende omstandigheden – in geslaagd om grote delen van de voormalige Hamalandse gebieden op de Zuidzoom en elders in handen te krijgen, zie alleen al naar de kaart “Alle die Majt. Heggen” van Witteroos in 1570. Nu trouwt Otto in 1240 met Margaretha van Kleef, dochter van Diederik VI van Kleef; dochter Elizabeth (van Otto en Margaretha) trouwt in 1249 met graaf Adolf van Berg. Het hertogdom Berg kwam toen ongeveer overeen met het Bergische Land, een gebied tussen de Rijn, de Sieg en de Ruhr; het hertogdom zal grenzen aan het graafschap van Hamaland. De heer van Gulik of Jülich – Wilhelm IV – heeft nogal eens conflicten gehad met de aartsbisschop van Keulen, maar hij is ook tweemaal gehuwd met dochters van Gelre, eerst met Margaretha († voor 1251), daarna met haar zus Ricarda († 1290-er jaren). En tenslotte het bisdom Utrecht, dat niets ziet in een sterk huis van Dorenweerd en dat eveneens vele voormalige Hamalandse gebiedsdelen op de Veluwe in bezit heeft; het bisdom vindt steun bij de aartsbisschop in Keulen. Kortom, het is mogelijk dat Bernd I zich met illegale praktijken op de Rijn heeft bezig gehouden, maar het behoort evenzeer tot de mogelijkheden dat de coalitie hem gewoon onder de duim heeft willen houden, al of niet onder het voorwendsel van onwettig gedrag op de rivier. Waarschijnlijk in elk geval is dat de burcht van Dorenweerd al heel snel na de ondertekening van de landvrede wordt aangevallen.

30. Frederik heeft nauwe relaties met de graaf van Gelre en met oude Gelderse geslachten als b.v. Wisch, Bergh, Batenburg en Bronckhorst. Hij strijdt aan de kant van Gelre in de slag bij Woeringen en wordt daar gevangen genomen. Het oorspronkelijke gebied van de heren van Baer strekt zich uit van Westervoort tot aan Dieren, aan beide zijden van de rivier. Het gebied dat zij in leen van de Utrechtse bisschop bezitten, waaronder Velp (inclusief Rozendaal) en Oosterbeek, ligt grotendeels op de Veluwe. Gemeend wordt wel dat het geslacht uit Oosterbeek afkomstig is. Ook heeft Baer jurisdictie in Driel – de Baarskamp in Driel(erbroek) verwijst nog naar de familienaam – en over de hof/het kasteel Vrinenstein (Vryndtstein) aldaar. In 1311 is de heer van Bare gegoed in Dreyen. Op 1342-03-18 verkoopt Frederik van Baer aan Reinald van Gelre *dat gherichte tot Velp ende dat halve gericht tot Oysterbeke, onser hoeve, lude, marke, houtgherichte, vischerien in den Ysselen, ende alle andere onser erfnisse, ghelyc dat wi die nu besitten ende tot huden toe op desen dach beseten hebben*. In de 1480-er jaren is Johan heer tot Egmond en te

Baer collator van de parochiekerk van Oosterbeek.

31. Volgens de woordenboeken Middelnederlands van Verwijs e.a. en Pijnenburg uit 1885 en 1984 heeft “afwinnen” meerdere betekenissen: veroveren, gerechtelijk in bezit nemen, een vonnis tot betaling krijgen tegen iemand, weghalen, scheiden van. Verwijs signaleert het gebruik van het woord in 1356 en 1409. Even later in de stadsrekeningen staat de vermelding: *verteert allentelken (één voor één, langzaam?) dat gelt yn te wynnen van der clocken ende die pande te vueren 10 lb. 17 s.* Was de klok in pand gegeven? (pandare betekent gerechtelijk in beslag nemen).
32. Wellicht is het weghalen van de kerkklok van Wolfheze terug te voeren op de bijzonder hectische tijd van de eerste Gelderse Successie oorlog tussen 1371 en 1379. In 1371 overlijden hertog Reinoud III en zijn broer Eduard kinderloos. Het bestuur over het gewest wordt nu opgeëist door de dochters van Reinoud II, Mechteld, gehuwd met Jan II van Blois en Maria, vrouw van hertog Willem II van Gulik. Elk van de beide vrouwen krijgt steun van Gelderse families, Mechteld van de van Heeckerens, Maria van de Bronckhorsten. De Utrechtse bisschop steunt het echtpaar van Blois-van Gelre en de van Dorenweerds – Bernd, Sander, Robert – doen dat ook, actief. De strijd bereikt ook de Zuidzoom, Grunsfoort wordt op 1379-03-24 ingenomen door de heer van Montfoort, Hendrik III (* ≈ 1350, † ≈ augustus 1402). Deze Hendrik is een zwager van de Utrechtse bisschop Arnold van Horne: van 1379-02-17 en 1379-10-08 dateren deze vermeldingen door Fruin e.a. in Catalogus van het archief der heeren van Montfoort: *Arnd, bisschop van Utrecht, erkent van zijn zwager Henric, burggraaf van Montfoerd, een som van 400 oude schilden ontvangen te hebben en belooft daarvoor hem en zijnde erfgenamen niet te zullen storen in het bezit van het kerspel van Montforde en Arnt, bisschop tot Tutrech, erkent schuldig te zijn aan Heynric, heer van Montfoerd, 400 oude Vrancrijcs schilden, en belooft die binnen eene maand na daartoe aange- maand te zijn te zullen terugbetalen.*
33. Een interdict is een kerkelijk verbod om in een bepaald gebied of een zekere gemeenschap kerkelijke diensten te houden, sacramenten toe te dienen en kerkelijk te begraven. Het is de Wolfhezer kerk die met dit interdict wordt getroffen. Het altaar is draagbaar en dat houdt in dat de bisschop Robert en zijn gezin toestaat de dienst te doen verrichten op de plek waar hij zich bevindt. (W. Nolet e.a., Kerke- lijke instellingen in de Middeleeuwen.)
34. In het jaar 1402 wordt Robert ook beleend met de Hof te Seelbeek. Deze belening wordt hier niet besproken, want geeft geen inzicht in het onderwerp van dit hoofdstuk. Ook wordt hij dan beleend met een goed in Driel en met alles wat hij bezat in Bennekom en Wageningen; kennelijk heeft hij die goederen eerst overgedragen en vervolgens ook in leen terugontvangen.

35. Verheergewaden. *Heergewaad, of deel van des leenmans lijfstoelbehooren, dat bij de verheffing van een leengoed betaald moest worden, bestond oorspronkelijk in het beste strijdros, het beste paard met zadel en tuig, of wel in eenig deel der ridderlijke wapenrusting, een harnas een 'helm, een zwaard, een paar sporen, een paar yzeren handschoenen, een jachthoorn en diergelijke, of ook, waar dit niet aanwezig was, in het beste deel der kleedingstukken of van het huisraad.* Nijhoff, Gedenkwaardigheden, dl 2, pag. 102.
36. De hoge jurisdictie omvat het recht om het doodvonnis uit te spreken en te laten voltrekken; de lage jurisdictie houdt in de bevoegdheid tot het uitoefenen van notariële taken zoals het opmaken van testamenten, de verdeling van erfenissen en het opstellen van verkoopaktes. Het tiend-, tijns- en visserijrecht is vastgesteld. Het laatste recht beslaat logischerwijs het stuk rivier tussen de Seelbeek en Renkum: Heelsum is een deel van de heerlijkheid. Veel andere voorkomende heerlijke rechten worden niet genoemd en zijn dus niet mee-beleend. Genoemd worden b.v. het tolrecht, het windrecht (recht om toestemming te geven voor het bouwen van windmolens; wie het recht bezat mocht een vergoeding eisen voor het gebruik van de wind door molens), het jachtrecht (recht om binnen de heerlijkheid te jagen en dit recht te verpachten), het recht om turf te steken of klei af te graven, het recht van aanwas (het recht om aangeslibde grond als zijn eigendom te beschouwen en in te polderen), het collatierecht en de herenbank (resp. het recht om een pastoor te benoemen en het recht op een bevoorrechte plaats voor de heer en zijn familie in de kerk).
37. Ook in 1402 wordt Robert beleend met het aanpalende Seelbeek en dat inclusief het lage gericht. Reynald lijkt hier nogal zuinig te zijn op het hoge gericht. Want, hoe lastig is het in de praktijk als een beperkt gebied onder één heer wordt onderverdeeld in twee aan elkaar grenzende delen, waarvan het ene de hoge en het andere de lage rechtsmacht kent? Heel lastig, want bij de grensregelingen tussen de Rekenkamer en de heer van Dorenweerd in 1712 t.a.v. Seelbeek wordt vastgelegd*dat mede den Hoff tot Seelbeeke gelegen was buiten de Hooge Heerlikheit van den Doreweert ende dat de Heere van den Dorewert daarover in kragte van de beleeninge alleenlicken geregtigt was met het lege gerigte, blyvende het hooge gerigte aan mijn Heeren de Staaten deeser Landschap....* (Beelaerts van Blokland, Bijdragen en Mededelingen dl 30, 1927, p. 184).
38. Groneman spreekt over een grafkelder van *gehouwen steen*. Eerder in zijn verslag zegt hij dat de tufsteen-bouw heeft aangehouden tot de 14e eeuw en dat daarna Bentheimer houwsteen is gebruikt. Dat is wel ongeveer juist. De steen is gewonnen in groeven nabij Bad Bentheim, voor het eerst omstreeks 1250 en is ook in de Lage Landen gebruikt. Het hoogtepunt van de handel in de steensoort ligt aan het einde van de 15e eeuw, de steen wordt b.v. gebruikt voor de bouw van de Utrecht-

se Dom (1450) en voor de Bavo in Haarlem en de Laurenskerk in Alkmaar, resp. 1481 en 1484. Echter, het gebruik/verbruik ervan heeft vooral plaats in oostelijk Nederland, waar ook de losplaatsen van de steen liggen: Zwolle, vooral Deventer en Zutphen. Afgaande op het onderscheid dat Groneman maakt tussen de beide steensoorten, zal de crypte hoogstwaarschijnlijk van Bentheimer steen zijn en dus van latere datum dan de zaal. Ook meldt hij het gebruik van zandsteenplaten voor de doodkisten en ik neem aan dat hij dan ook Bentheimer zandsteen bedoelt. Ook heeft hij het over “een zeer ouden baksteen (een kleinere soort dan de zoogenaamde “moppen)”, maar Groneman vermeldt geen afmetingen.

39. Zie b.v. de sites “craniosynostose”, van het Erasmus UMC en “Crouzon syndroom” van erfelijkheid.nl.
40. Moppen of kloostermoppen zijn vermoedelijk door kloosters – in Nederland en daarbuiten – ontwikkeld en geproduceerd vanaf ongeveer het begin van de 12e eeuw; vanaf de 13e verspreidt de productie zich en worden ook de formaten steeds kleiner.
41. Uit 1421/2 dateert de volgende melding: *by den Dorenweerde gecoft (gekocht) mede te decken Loefs huys, dat hagehuys ende dat panhuys 11 vymmen daex (stapel dakriet van zeker omvang) ad 16 bl., facit 11 lb. 14 s. 8 d.* Stadsrekeningen Arnhem.
42. De kapel is van steen, vrij groot, $\approx 30 \text{ m}^2$ (?) en staat in de heerlijkheid van Dorenweerd en tevens in het kerspel van de Wolfhezer parochiekerk. De datering op ≈ 1415 is niet objectief bepaald maar een afgeleide. In 1937 wordt op de toren – de toren is gebouwd in 1678 – van de Heelsumse kerk een dakruiter – een herder met staf en twee lammetjes – aangetroffen. Dat is vreemd, want het is niet gebruikelijk om ruiters te plaatsen op een parochiekerk. De ruiter draagt het jaartal 1678 en de letters W.D. Dit doet vermoeden dat de ruiter afkomstig kan zijn van de Dorenweerdse kapel en dat de letters de initialen zijn van Wolter Dornick, gehuwd met de oudste dochter van Robert van den Dorenweerd, heer van Dorenweerd tussen 1412 en 1419.
43. Ook heeft een heer van Dorenweerd een vikarie gevestigd, de St. Peters vikarie, in Oosterbeek. Daarover ontstaat later een geschil tussen Godschalcus Altius, dominee te Arnhem en de rentmeester van Dorenweerd, Krevenger. Op 1644-11-12 bepaalt het Hof van Gelre, dat de Dorenweerd die vikarie moet verlaten ten behoeve van een neef van de dominee, Herman Altius. Onbekend is om welke heer van Dorenweerd het hier gaat.
44. In een akte uit 1473 geven Johan en Sophia als collatoren te Oosterbeek hun goed-

keuring aan de verpachting door vicaris Wilhem Ingenieuwland te Oosterbeek van het Hemelrijk te Driel.

45. Het gaat hier in feite om een tot in detail uitgewerkt contract, waarin ook de tegenprestaties van de kerk worden gespecificeerd. (Eenige bijzonderheden aangaande de St. Walburgskerk te Arnhem door A.J. Maris in Bijdragen en Mededelingen, dl XL, 1937.)
46. Het centrum van de buurtschap ligt rondom de plaats waar nu het N.H. kerkje staat, in de noordwest hoek van de kruising A50/N225.
47. De Wolfhezer kerk raakt vermoedelijk al in de loop van de 15e eeuw in verval, maar de aftakeling is voor het eerst aantoonbaar aan de hand van de welbekende kaart van dorp en kerk anno 1553. De afwezigheid van een kruis op de toren, van een kerkhof – in 1893 zijn aan de oostzijde van de kerk mogelijk 30 geraamten geteld – en van een pad naar een kerkingang, terwijl alle andere opstallen wel een toegangspad hebben. Vanaf medio 16e eeuw wordt de teloorgang alleen maar versneld doordat de heerwech in onbruik raakt en zijn functie wordt overgenomen door de huidige Utrechtseweg, tegen het einde van de 16e eeuw. Andere redenen zijn dat de kerk in handen was van de burggraven van Montfoort en hun leenmannen hun domicilie niet in Wolfheze hadden en dus geen persoonlijk belang bij een goed onderhouden kerk en een goed functionerend kerspel.
48. De omvang van het goed is niet precies bekend. Werner meent dat het gebied van de heerlijkheid zich heeft uitgestrekt over de *heuvelen ten noorden en bezijden het dorpje Oosterbeek*; dat is mogelijk, maar bewijs is er niet. Nijhoff zegt dat het goed Lopen westwaarts grenst aan de heerlijkheid Rosande. Zeker is wel dat tot Rosande hebben behoord de waarden Coutersweerd en Coweerd tussen Oosterbeek en Lopen. Gedenkwaardigheden, dl. 6.1., p. 355: De Kleine Waard, de Rijn- en de Patersweerd zijn vermoedelijk latere benamingen.

BIJLAGEN

Hoofdstuk 1.

1/ Datering kerk Wolfheze

Groneman baseert zijn datering op wat hij tijdens zijn veldwerk heeft gezien en gevonden. Pleyte heeft contact gehad met Groneman voordat diens verslag verscheen, een gesprek op locatie en een brief, gedateerd 02-10-1893, waarin hij zijn datering beargumenteert als volgt.: "...ten eerste komt Wolfheze in de oude charters niet voor; zelfs niet vóór het jaar 1200; ten tweede: de handel in tufsteen voor de kerkgebouwen dateert voornamelijk van af de 11e eeuw; ten derde: de oudste kapellen waren van hout opgetrokken."

Zij zeggen dus beiden, dat de kerk van omstreeks het jaar 1000 dateert en daarmee stellen zij impliciet dat de toren en de zaal van dezelfde datum zijn. Maar, in de middeleeuwen was het gebruikelijk om eerst een zaal of schip te bouwen en dat later te vergroten met een koor, alvorens het – nog weer later – van een toren te voorzien. Zo werd b.v. de kerk van Oosterbeek voor de eerste keer verbouwd ± 1200 en pas ± 1350 van een toren voorzien. De Bennekomse kerk werd in 1290 uitgebreid met een toren, de kerk van Ede, waarschijnlijk niet van vóór de 12e eeuw, kreeg een toren in de 14e eeuw, de kerk van Renkum, volgens een beschrijving uit 1838 daterend uit de 11e eeuw, kreeg een toren aan het einde van de 13e eeuw. Kortom, omdat zaal en toren van de Wolfhezer kerk tegelijkertijd werden gebouwd, maakt de toren hét verschil uit met vele andere Romaanse kerken. Wat zegt Groneman nu over de toren?

Dat is tamelijk opvallend: hij heeft het over torengrondslagen en torenfundament, maar als hij over de functie van dit deel van het gebouw schrijft, heeft hij het over "versmalde voorsprong", west-fundament", "westelijk gedeelte", "westelijke voorsprong" of "tegenkoor" en "westdeel". Hij heeft, zo lijkt het, moeten zoeken naar substituten voor het woord toren, terwijl de fundamenten van dit "westdeel" duidelijk indicatief zijn voor een toren en historicus Kremer wel spreekt van een toren. Pas in zijn publicatie in Eigen Haard (1894) laat Groneman zijn aarzeling varen en gebruikt hij zelf ook de term "toren", maar pas nadat hem de welbekende afbeelding van de Hof en de kerk in 1553 werd getoond. Was Groneman ervan op de hoogte dat een kerk gewoonlijk eerst van een koor en pas daarna van een toren werd voorzien en heeft hij – geen historicus zijnde – zich 'ingedekt' en daarom nagelaten (op de twee uitzonderingen na) de toren een toren te noemen? Stel, ter wille van de redenering, dat de toren in Wolfheze later zou zijn gebouwd dan de zaal. Dan zouden hem als civiel ingenieur toch de zeker opgetreden verschillen tussen de fundamenten van de zaal en de toren zijn opgevallen? De verschillende cementtypes en stenen, of de verkleuringen en verweringsen van de stenen? Maar in zijn verslag schrijft hij: "Wij vonden toch een fundament van zoogenaamde" gegoten keimuren" een soort van beton van veldkeien

waarschijnlijk in traskalk.”.

N.B. Tufsteen is gebruikt als bouw materiaal, zowel als toevoeging aan bindmiddelen (tras) als bouwsteen. (T.G. Nijland e.a. in Grondboor & Hamer nr. 1, 2005.)

Nu hebben leden van het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam, dat tussen 2004 en 2007 onderzoek heeft gedaan aan de restanten van de Wolfhezer kerk, mij in de laatste fase van het veldwerk meegedeeld dat het op basis van hun bevindingen moeilijk is tot een datering van de bouwresten te komen, maar dat toren en zaal tegelijkertijd zijn gebouwd. Dat is verrassend nieuws en een gedeeltelijke bevestiging van wat Groneman en Pleyte hebben geconcludeerd: het centrum kan “alleen” de datering niet specifiek op ca. het jaar 1000 of op de (vroeg) 11e eeuw stellen.

2/ Samenvatting van het archeologisch onderzoek aan twee van de zes Hamalandse walburchten die relevant zijn voor het doel van deze bijdrage.

2.1. Uddelermeer

Groenewoudt (2006) schrijft: Diverse archeologen, en niet de minste van naam, hebben de schans de afgelopen 150 jaar aan een onderzoek onderworpen Zo vaak als de technieken van onderzoek en het inzicht in archeologische kennis voortschreed, zo vaak is de interpretatie van de gegevens gewijzigd. Het laatste oordeel (van Heidinga, 1987) meldt dat de schans aan het eind van de 9e eeuw na Chr. is opgeworpen ter verdediging van de vermaarde ijzerindustrie tegen de Vikingen.

Ik zal hier alleen de onderzoeksresultaten vermelden die relevant zijn in het kader van deze bijdrage.

- Holwerda's onderzoek (1908) concentreerde zich op de walburcht waarvan hij veronderstelde dat deze uit de 7e – 11e eeuw dateerde. De wal bleek in drie fasen opgehoogd te zijn. De oudste fase bestond uit een (heide)plaggenstapeling. In de tweede fase werd de wal opgehoogd en volgens Holwerda aan de buitenzijde voorzien van een dubbele houten bekisting. In de wal werd een 2,80 meter brede doorgang aange troffen die geflankeerd werd door 8 grote palen. Een balkenwand achter deze palen diende als keermuur voor het wallichaam. Aan de binnenzijde werd haaks op de doorgang een greppel met palen gevonden die hij in verband bracht met de poort.
- De gracht was oorspronkelijk 10 – 15 meter breed
- Op het binnenterrein een aantal gebouwplattegronden die tot de middeleeuwse aanleg behoorden. Diverse vondsten wijzen op een veel oudere bewoning.

- Het laatste onderzoek vond plaats in 1984 toen aan de noordzijde een klein onderzoek werd ingesteld door H.A. Heidinga. De reconstructie van de gebouwen zoals die door Holwerda werd gemaakt, wordt door Heidinga in twijfel getrokken. Met name het hoofdgebouw zou niet een gebouw zijn, maar twee elkaar overlappende gebouwen. In navolging van Renaud is de belangrijkste conclusie dat uit de tijd van de aanleg rond 900 geen bewoningssporen zijn gevonden, maar alleen wat aardewerk. Blijkbaar is de huneschans niet permanent bewoond geweest. De door Holwerda aangetroffen gebouwen dateren uit de tweede helft van de 13e eeuw.
- Sporen uit de periode dat de walburg functioneerde, het eind van de vroege- en de volle middeleeuwen, ontbreken.

2.2. De Duno

a/ Janssen en Renaud (1841 - 1960)

- Janssen treft in 1841 een stuk van een tufstenen muur aan in het westelijk uiteinde van de gracht, op 1,5 m diepte; het is later niet teruggevonden. Verder een stuk vloer of fundament van 3 m lang, 1 m breed en 0,5 m dik.
- De burcht bestaat uit een binnenterrein van 34 x 90 m dat wordt omgeven door een half ovaalvormige wal van 3 m hoog, een gracht van 4 m diep en 12 m breed en een tweede wal; het binnenterrein wordt aan drie zijden omsloten. De gracht wordt enkele malen opnieuw uitgegraven.
- De aanleg van de burcht wordt in de eerste helft van de 10e eeuw geplaatst. De wal is enkele malen verhoogd en de gracht uitgediept. Het binnenplein is toegankelijk via een stenen pad – Aarts 2012 p. 42 meent een grindpad – geflankeerd door paal-sporen, samenhangend met een poortachtige constructie; ook deze constructie heeft reparaties ondergaan. Ook treft Renaud op het binnenterrein sporen aan van houten gebouwen, waaronder een smederij, enig wapentuig (Schut, 2004) enkele ruitersporen (ca. 1010) en botresten van een edelhert. In elk geval is er één keer brand geweest in de burcht.

b/ Schut (2003)

Allereerst iets over het type burcht. Tot aan de publicatie van Schut (2003) werd vrij algemeen aangenomen dat deze burcht een (ring)walburcht was. Schut (p. 63) meent echter dat de versterking een motte is geweest en hij beargumenteert dat a.v.: “In de noordwesthoek is in de wal aan de binnen- en buitenzijde een uitstulping herkenbaar. Blijkbaar heeft men op een zeker moment hier een motteversterking aangelegd. Het is aannemelijk dat we hier óf met een ringwalburg van doen hebben, die op een later tijdstip gemoderniseerd is door het toevoegen van een motteversterking in de oudere wal, óf dat er in een keer een atypisch mottekasteel is aangelegd, waarbij de motte in de wal is opgenomen en het omringende terrein in werkelijkheid de voorburcht vormt.

De voorlopige datering van het aardewerk in de 10e – 11e eeuw pleit voor de eerste mogelijkheid”. Schut: Motte is een geheel of gedeeltelijk kunstmatige heuvel met een regelmatige vorm en steile zijden die gewoonlijk door een droge of natte gracht omgeven wordt. De constructie heeft tot doel de op zijn afgeplatte top staande versterkingen beter te verdedigen en de omgeving te beheersen. Vaak is er een lager gelegen voorburcht aan de motte toegevoegd.

P.S. De Duno en de versterking daarop worden nogal eens vergeleken met de Heimenberg bij Rhenen en de ringwalburcht aldaar. Toebosch (2004) omschrijft de Heimenberg kort en treffend: monument en mysterie tegelijk. Deze burcht – halve-maanvormig, droge gracht – dateert waarschijnlijk al uit de zevende eeuw. Over de oorspronkelijke functie bestaat onzekerheid. Was het een veldversterking van Friezen tegen Franken of omgekeerd? Ook wordt wel gedacht dat er al in de Romeinse een walburcht was aangelegd. Tot nu toe is, ondanks onderzoek, nimmer aangetoond dat de burcht ooit in handen is geweest van Wichman van Hamaland of zijn voorgangers. De familie is wel gegoed geweest in het gebied: Wichman zal in Laar bij de Heimenberg een tiental hoeven hebben bezeten. Althans, dit eigendom wordt in 1016 door zijn dochter Adela geschonken aan het stift Elten.

Hoofdstuk 2.

Hier wordt een overzicht gegeven van de onroerende goederen die de familie van Dorenweerd heeft bezeten tot aan, ongeveer, het overlijden van Robert in 1411. Dit is het overzicht dat ook in Zuidzoom II heeft gestaan, maar aangevuld met nieuwe gegevens sinds 2015.

Dorenweerd

Eerst een globaal overzicht door van Slichtenhorst.

De Heerlykheyd van den Doorenweerd, de heerlijxte en grootste van de gantsse Velouw.....: Aen dese Heerlijckheyd zijn ook leenroerigh menighe groote Hof-steden, thienden en landen, door het gantsse Vorstendom en Graafschap verspreyd, als de groove en smalle tienden tot Setten, waer onder behooren 384 mergen lands; behalven ontallyke andere tienden en goederen in de kerspelen van Redichem, Bennikum, Ede, in de Over-veenen, te Oosterbeek, Eerdbeek, Heerde, Wolde, van 't Stroo onder Garde, van Twel, Harwen, tot Elst, Reet, Angeren, Hervelt, Driel, Heeteren, Randwijk, Hijen, Doyeweerd; te Boeningen en Wychen in 't Rijk van Nijmegen; tot Groessen en Weel in de Lymers; tot Nyel in de Duyffel; ook etlyke spijkers, meulens en landen in de Schependommen van Arnhem en Wageninghen. De Heer deylt mede wt (uit) verscheyde kerken-giften tot Setten en Randwijk; ende noch eenighe gesticht in de kerken van Arnhem en Oosterbeeck. Insgelyx is door den leen-band aen den Dooreweerd vast het Huys te Harseloo met den wind-meulen en 116 mergen lands..... Behalven de hooghe en laeghe Heerlijckheyd van Rosande welke syn huys, weerden, visseryen,

hoeven, bos en ander aenkleeven op de iaeren 1413. en 1428. tot een Zutveens leen is vergund aen Dirck van Arnhem Ridder; in 't iaer anderhalf duyzend aen Ridder Evert van Wilp, ende ses iaeren laeter aen syn bed-gezelle Margriet van Arnhem; welke by opdraght daer mede hebben beleent de echte luyden (echtgenoten) Andries van Vis-senich genaemd Bel.

Zoals gezegd, een globaal overzicht over een tijdperiode waarschijnlijk tot voorbij 1425, in welk jaar de laatste telg uit het geslacht van Dorenweerd, dochter van Robert, overlijdt. Maar, in het kader van dit artikel is het de vraag welke van alle hier genoemde rechten en goederen zijn toe te schrijven aan de familie van Dorenweerd. Hier een overzicht van het goederenbestand van de familie van Dorenweerd zelf, dat is gebaseerd op leenaktenboeken zoals opgemaakt door de heer en de vrouwe van Dorenweerd gedurende enkele tientallen jaren na de dood van Robert van Dorenweerd in oktober 1411. Bij deze beleningen zijn vele tientallen leenmannen en –vrouwen betrokken. De lenen zijn allen naar Zutphens recht, vrouwen kunnen er ook mee worden beleend.

De watermolen bij Arnhem; het goed Wulvingen, kerspel Ede; de Oorsprong, Oosterbeek; de tienden in den Cortenberch, kerspel Renkum; 4 morgen land in kerspel Driel; het goed ten Broeck, kerspel Renkum; de Kiphaenenweerd, kerspel Wageningen; een niet genoemd goed te Wageningen; 11 hont land aldaar, genaamd “die Spyck”; kamp en land bij de Broekpoort en op de berg; de Sanderskamp aldaar; de Vogelpoel bij Randwijk; de Sonnenberg, Oosterbeek; het goed Vredendael bij Elst; de heerlijkheid Resande tussen Arnhem en Oosterbeek; het Krommeland, de Horst en het Radelant, kerspel Hien; landerijen bij Dodeweert en Heerde; de ‘Vier Doerne’ bij Heteren; een hoeve land 't Nybroek; de halve tienden tot Zetten; de grote en kleine tienden te Groessen; 8 morgen land bij Veessen; het goed te Berinchem; huis en hofstede te Harseloo; 8 morgen land in het Dodeweerder broek, genaamd de Hoge Waerd; de Baeckenacker, kerspel Niel; het Wullingsgoed, Ede; de Baersche Kamp in 't Drielerbroek; bij Wageningen: de Hophof, de Postmaet en het Hoogeland op de berg.

Hierbij worden de volgende notities geplaatst:

- Een niet met name genoemd goed in de Betuwe (Jacobus, 1294/5).
- Tiend in Lewe, onder Wageningen (vermoedelijk nabij het Mofbos) en goederen in Nuda, ook bij Wageningen (Jacobus, 1296).
- Een goed in Dichteren bij Doetinchem (Duethekin, Duethekinum) Op 23 juli van een onbekend jaar wordt een Henric van Dorenweerd (militis: “van de soldaat”), heer van een goed in Dichteren in Elten begraven. Dichteren ligt bij Doetinchem in het graafschap van Hamaland. Nu is de grens van dit graafschap niet precies bekend,

maar zoals is vermeld in hoofdstuk 1 heeft Doetinchem (Duethekin, Duethekinum) aan Adela behoord, evenals Wolfhastum, dat vermoedelijk staat voor Wolfheze

- Wordt in het overzicht gesproken over een watermolen bij Arnhem, in de stads-regio heeft de familie ook een stenen huis met boomgaard, het goed Ten Broke (bij Velperpoort) met molen (later de Bierwischmolen genoemd) met viswater en boomgaard, land in het Arnhemse veld, open Mersche en twee hoeven in het Arnhemse bos. Jacobus is tijnspllichtige voor gronden van de Dusinchof in Drielerbroek (1330).
- Bezittingen en rechten in Valburg en Zetten (1394).
- De goederen in het kerspel Hien zijn tot uiterlijk 1413 in eigendom van de familie gebleven.
- Hendrick II bezit een stuk land op de Lange Nyeslag bij Wageningen.
- Hendrick II verkrijgt via zijn vrouw een deel van de heerlijkheid, vermoedelijk in de 1350-er jaren.
- Heinrick van Wyhe wordt in 1424 beleend met “Dat guet tot Oersprongen, met synen toebehoren, gelegen in den kerspel Oesterbeeck”. In het kader van dit artikel blijven latere lenen hier buiten beschouwing.
- Het goed ten Broeck in kerspel Renkum is al vermeld in de noten bij het overzicht van de heren en vrouwen van Dorenweerd. In februari 1430 wordt Albert van Doorweert vermeld als eertijdse eigenaar of bezitter.
- Het goed Dorenweerd (inclusief Hof Wolfheze) tot aan 1402 of eerder, de heerlijkheid Dorenweerd (exclusief Hof Wolfheze) vanaf 1402.
- Het goed Rosande vanaf 1413 of eerder, de heerlijkheid Rosande vanaf 1428 of eerder. Het gebied ten oosten van de Zuiderbeek, vanaf de Rijn noordwaarts tot aan Mariëndaal en oostwaarts tot aan de gronden van Lopen/Hulkestein.
- De hoeve land te Nybroek heeft Bernd II waarschijnlijk gekregen als beloning van de graaf van Gelre en vervolgens van hem in leen gehouden; het betrof hier nieuw ontgonnen gronden.
- Berinchem staat voor Bennekom. Op 18-03-1301 is Jacobus de Dorenwerde pacht-heer van Theodericus de Schonehave voor zijn goed Schoonhoven bij Bennekom. Uit een oorkonde van deken en kapittel van St. Jan uit 1414 blijkt dat Robbert van

den Doorenweert uitgebreide goederen heeft gehad in het gebied van de Wo(e)sthof te Bennekom, waarop ook de Bennekomse kerk stond. Het gaat hier om: een hofstede bij de kerk, een stuk land geheten Die Brede, een stuk land geheten Dat Ynden Stucke gelegen voor de Ynden, een stuk land zes schepel zaad groot, gelegen boven de voornoemde hofstede, een stuk land geheten Verluden Brede, een stuk land geheten Die Vlyereacker, een stuk land geheten Die Broeckacker en nog noordwaarts drie kleine akkers, in de Peerdscamp 8 morgen weide, op Hernre Heetvelt een groot stuk tot aan Den Gheert en verder weiden, markebossen en alle toebehoren. Uit de oorkonde blijkt, dat deze goederen in erfpacht worden gegeven aan Robbert van Wijss, proost te Elst, kanunnik van de Utrechtse Dom. De kerk heeft niet aan Robert van Dorenweerd behoord.

- In 14e eeuwse tijnslijsten van de Veluwe betreffende gronden van de Dusinghof komt Bernard vanden Dorenweert voor als betalingsplichtige voor land in Herten.
- Op 21-11-1414 heeft een niet met name genoemde Vrouwen vanden Doerenweert – waarschijnlijk Jutte van Asperen – een erf in Harten.
- Blijkens een oorkonde van 28-07-1330 geeft Bernard van Dorenweerde het leenbezit van de tienden in de Liemers aan Jacob H. van Bierwisch.
- Sander heeft gronden en/of goederen in Aelst en Meerten onder Lienden (Betuwe). In 1369 komt Sander van Dorenweerd voor als schattingsplichtige in Aelst en Meerten. In 970 schenkt Wichman deze plaats aan Elten en in 996 wordt de plaats half-om-half verdeeld tussen Elten en Adela/Balderik. Sindsdien is Lienden tweehurig geweest: een deel onder Elten en het andere deel onder diverse andere bezitters. Meerten en de Marsch vallen onder het kerspel Lienden maar behoren niet tot de gelijknamige heerlijkheid: Aalst en Meerten vallen onder het Ambt van de Nederbetuwe, de Marssch wordt een eigen, tweehurige heerlijkheid (Korte geschiedenis van het dorp Lienden, Regionaal Archief Rivierenland, download oktober 2017).
- Blijkens een akte van 24-04-1455 heeft Robbert van den Dorenwert landerijen gehad in Dolre bij Wageningen.
- Omstreeks 1389 wordt Robert van Dorenweerd genoemd als bezitter van Den tienden te Speulde, gelegen in Veluwe, in den kerspel van Gherderen, met zijnen toebehoren. Robert van Dorenweerde, idem op 29-01-1394. Na zijn overlijden op 22- 10-1411 gaat dit bezit over op her Robert van Wissche, Wouter van Doernyng, Dirc van Wissche, Johanna van Homoet ende Henric van Homoet. Wolter van Dornick.
- Dertig molden lands, gelegen te Walborch (Valburg), (Robert \geq 1394). Ook genoemd Her Robert van Wissche, Wouter van Doernyng, omstreeks 1410, Johanna van Ho-

moet en Henric van Homoet.

- Die tiende tot Setten mitter kirckgiften (Robert, 29-01-1394). Bij BB fol 50 is een kattebel ingebonden met daarop de volgende aantekening : “Roebert van den Doerrenweert, her Roebert van Wissche, Wouter van Doernyng, Dirc van Wissche, vrouwe Johanna van Hoemoet ende her Henric van Hoemoet: enen tienden tot Setten mitter kerck tot Setten te geven ende den tienden tot Spuelt. Item 30 mergen lants tot Walborch”. De aantekening is ongedateerd en genoteerd door een hand, die tussen 1409 en 1422 in BB voorkomt. Vergelijk nrs. 1731 (tienden te Speulde) en 1789 morgen land te Elst), benevens “Stichtsche leenen in Gelderland”, blz. 30, waar het land te Valburg gelijk gesteld wordt aan nr. 1789 vernoemd. Eijken noteert: 24 mergen lants tot Elst gelegen, geheiten Bredendaell. Een opsomming van de leengoederen van Roebert van den Doerenweert en van daartoe gerechtigden, daterende van het eerste kwart van de 15e eeuw (...) vermeldt in plaats van deze 24 morgen land te Elst “30 mergen lants tot Walborch”.

BELANGRIJKSTE BRONNEN EN LITERATUUR

Naslagwerken

Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415, Doorninck, P.N. van e.a.
Archief Ridderlijke Duitse Orde
Bijdragen & Mededelingen (B&M)1898 - 2016
Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, 2011
Charterverzameling, GA 0243
Commanderij van Sint-Jan te Arnhem, GA 0306
Convent Sint-Hiëronymusberg of Hulsbergen bij Hattem, GA 0317
Gasthuizen en gilden (GA 2001)
Groninger archieven, regesten
Gelderland in beeld. Thema's 1. Kastelen in Gelderland (Doorwerth, Duno).
2. Kaarten
Hof van Gelre en Zutphen, GA 0124
Huis Rosendael, GA 0525
Inventaris van het archief van de Graven van Holland, 1189-1581 (ca. 1650)
Kelnarij van Putten, regesten
Leenkamer van Gelre en Zutphen, GA 0002
Nijmegen, prehistorie en oudheid, dl I, 2004
Placaat en Charter-Boek van Vriesland, dl I, 1768
Oud archief Arnhem (GA 2000), Regesten + Briefregesten
Walcherse archeologische rapporten 22, 2011
Zutphen Monumentaal 1-21

Bronnen, literatuur

Aarts, B.: Montferland en de consequenties. De vroege burchten bij Alpertus van Metz, 2009. De vroege burchten in het oostelijk deel van het rivierengebied (NL/D), 2012
Asseldonk, M. van: Het graafschap Rode en de eninge van de Kempen, 2015
Bijvank, P.: De zoektocht naar boerderij Middel Gerven, 2012
Blommesteijn, C.M. e.a.: De Veluwe, archeologisch-historische verkenningen van de bewonings-Geschiedenis tot 1200, 1977
Bolhuis, J.H. van: De Noormannen in Nederland, 1835
Borman, R.: Archeologie in Gelderland, 1981. "Opgegraven verleden van Gelderland", 2007
Byvanck, A.W.: Nederland in den Romeinschen tijd, 1944, dl.1, p. 402
Démoeud, E.J.: Van een groene zoom aan een vaal kleed, herdruk no. 3
Duijvenvoorde, R. van: Vroeghistorische ijzerproductie in Nederland, gea 2006/3
Dinther, N.L. van: De oudste generaties van de graven-heren van Megen, 2013
Dussen, J.G.H. v.d.: Heerlijkheid Doorwerth, 1847
Enkevort, H.L.H., van: De grens van de Romeinse macht, Opgegraven Verleden, 2007

- Glazema, P.: Bijdragen en Mededelingen, dl 51: Kasteel Doorwerth (p. 14-16), kerk Oosterbeek (p. 63 e.v.)
- Groenewoudt, B.J. e.a.: Een inventariserend veldonderzoek bij de Hunneschans, 2006
- Groneman, H.J.H.: De bouwval te Wolfhezen en wat er gevonden werd, 1893 (Manuscript in transcriptie door J.P.H.T. Michiels.) Publikatie in Eigen Haard 1894, pag. 133 e.v. Gelders Archief, Blok 0508, inv. nr. 328. Ingezonden brief Arnheemsche Courant 4 juli 1893
- Groothedde, M.: Vikingen in Zutphen en Zutphen, Gelderse stad in de middeleeuwen in Opgegraven Verleden, 2007
- Hackeng, R.A.W.: Het middeleeuws grondbezit van het St. Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn, 2006
- Hegener, M.: Archeologie van het landschap, 1995
- Heidinga, H.A.: De Veluwe in de Vroege Middeleeuwen, thesis 1984
- Heine, J.R.F.: Het verhaal rondom de dorpskerk van Bennekom door de eeuwen heen, 2007
- Hermans, C.R.: Analytische opgave der gedrukte charters, diploma's, etc. etc. der provincie van Noord-Brabant, 1844
- Hermans, D.B.M.: Middeleeuwse woontorens in Nederland, de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm, 2013
- Heijden, P. van der: Grens van het Romeinse rijk, de limes in Gelderland, 2016
- Huisman, J.: Brief van 14-06-2007 aan de auteur. Archeologische vondsten in de buurtschap Harten bij Renkum in: Westerheem, jrg. 27, nr. 6, dec/1978
- Jager, S.: Archeologische parels van de Veluwe, 2011
- Jansen, H.: Zie pag. 82
- Jongbloed, H.: De grafelijke (!) burcht van Zutphen, in Zutphen 2013/3
- Kist, N.C.: Necrologium en Tijnsboek van het adellijk jufferen-stift te Hoog-Elten, 1853
- Joosten, I.: Technology of Early Historical Iron Production in the Netherlands, 2004
- Kos, A.: Machtsstrijd in Hamaland in Jrb. Middeleeuwse geschiedenis, 2002
- Kuys, J.: Drostambt en Schoutambt, Werken van Gelre nr. 45, 1994. Kerkelijke organisatie in het Middeleeuwse bisdom Utrecht, 2004
- Laman Trip, H.R.A. : Een oud bouwwerk teruggevonden, Gelre's Bijdragen en Mededelingen, deel 27, 1924
- Neefjes, J.: Harten een "verdwenen" buurschap, juni 1992
- Palmboom, E.N.: Het kapittel van St. Jan te Utrecht, 1995
- Potjer, M.: Historische atlas van Arnhem, 2006
- Ree-Scholten, G.F. van der: De geschiedenis van het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795, 1993
- Schrassert, J.: Codex Gelro Zutphanicus, 1740
- Schut, P.A.C.: De Montferlandsche berg, het sieraad der tusschen Yssel en Rijn gelegene landen, 2003.
- Co-auteur van Burgen en burchten uit aarde en hout. De vroegste Middeleeuwse

- versterkingen van ons land in Op weerstand gebouwd, 2004. Het mysterie van de Westberg (Cultuurhistorie en archeologie in de Gelderse Vallei), 2017
- Sepp, J.C.: Nieuwe Geographische Nederlandsche Reise- en Zak-Atlas, 1773 (herdruk 1992)
- Slichtenhorst, A. van: XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen
- Sloet, L.A.J.W.: Oorkondenboeken I -VI
- Tenckhoff, F.: Das Leben des Bischofs Meinwerk von Paderborn, 1921
- Tersteeg, J.J.Th.M. (e.a.): Enkele hoofdzaken uit de geschiedenis van het oude kerspel Renkum, 1973
- Cartularium van het O.L. Vrouweklooster te Renkum, 1383-1609, 1992. Lezing te Renkum op 30-03-2016
- Tiemens, W.H.: Een duizendjarige kerk, de Ned. Hervormde kerk van Oosterbeek, ca. 1977
- Toebosch, Th.: Geheimen van de Heimenberg in Op weerstand gebouwd, 2004
- Tuuk, L. van der: De Friezen, 2014
- Wallener, B.F. van e.a.: Van Randerodes van Montfoort en het Kockengen-Montfoortsgerecht in Tijdschrift Hist. Kring Breukelen, jrg. 13, nr. 3, 1998
- Werner, H.M.: De Doorwerth, 1886
- Westeringh, W. van de: Emailwisselingen herfst 2011
- Winter, J.M. van: Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen, Werk Gelre nr. 32, 1962. Bisschop Bernold, afkomst en persoonlijkheid in Utrecht, kruispunt van de Middeleeuwse kerk, dl VII, 1988. Adel en ridderschap in Gelre, 2e druk, 2013
- Wynaends van Resandt: Brabantse Leenen in Gelderland per 1432-09-17 in B&M, dl 16, 1913

DE AUTEUR

De auteur is in Wolfheze geboren (1938) en getogen. Sedert ongeveer het jaar 2000 houdt hij zich bezig met de middeleeuwse geschiedenis van de zuidelijke Veluwezoom, nu het gebied van de gemeente Renkum. In het kader van dit onderzoek heeft hij meerdere publicaties uitgebracht. Naast enkele voorstudies in Schoutambt en Heerlijkheid* (S&H) en in De Zuidzoom in de Middeleeuwen I (2011) gaat het hier om de volgende publicaties:

- Oud-Wolfheze, kerspel en dorp, 2008
In dit boek wordt het middeleeuwse Wolfheze — de nederzetting en het kerspel — in zo groot mogelijk detail behandeld: de bouw van het tufstenen Romaanse kerkje in de 11e eeuw, de langdurige teloorgang van het dorp en kerk en de rol daarin van achtereenvolgende heren van Dorenweerd na de dood van Robert van Dorenweerd in 1411 en de definitieve afbraak van de ruïne in het eerste kwart van de 17e eeuw
 - Romaanse kerkjes in Wolfhees en ommeringh in S&H, 2014, jrg. 28, nummer 2
Hierin wordt uiteengezet op grond van welke aanwijzingen wordt vermoed dat de middeleeuwse kerken van Wolfheze en Bennekom door Meinwerk van Hamaland en de kapel van Renkum door Meinwerk van Hamaland zijn gebouwd in de 11e eeuw
 - De Zuidzoom in de Middeleeuwen II, 2015
Twee onderwerpen: De familie van Dorenweerd 1250 – 1425 en Het vroege Rosande 1300 – 1550
 - De Zuidzoom in de Middeleeuwen III, 2016
Twee onderwerpen: Facetten van kerstening en kerkbouw ≈ 750 — ≈ 1050 en Verbinding van afzonderlijke elementen (I)
 - De Zuidzoom in de Middeleeuwen IV, 2018
Twee onderwerpen: De Walburcht op de Dumo en Meinwerk van Hamaland ≈ 1000 en de Wolfhezer kerk en de woontoren van Dorenweerd ≈ 1000 - 1411
- * Een uitgave van de Stichting voor heemkunde in de gemeente Renkum en de Stichting museum Veluwezoom.

